

T.C. İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

HAYRETÜ'L – EBRÂR'DA FİİLİMSİLER VE İŞLEVLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gamze KÖROĞLU

2100006100

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Programı: Türk Dili ve Edebiyatı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Vahit TÜRK

HAZİRAN 2024

**T.C. İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

HAYRETÜ'L – EBRÂR'DA FİİLİMSİLER VE İŞLEVLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gamze KÖROĞLU

2100006100

Anabilim Dalı: Türk Dili ve Edebiyatı

Programı: Türk Dili ve Edebiyatı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Vahit TÜRK

Jüri Üyeleri: Prof. Dr. Vahit TÜRK

Prof. Dr. Mesut ŞEN (MÜ)

Dr. Öğr. Üyesi Emre Berkan YENİ

HAZİRAN 2024

ÖN SÖZ

8.yüzyıl'dan günümüze kadar kesintisiz bir şekilde verdiği eserlerle takip edilen Türk Dili yaklaşık olarak 250 milyon kişinin konuştuğu dünyanın en köklü dillerindendir. Bu kadar uzun süre çok geniş bir coğrafyada konuşulan Türk dilinin köklülüğünü ve zenginliklerini ortaya çıkaracak çalışmalar, araştırmalar önem teşkil etmektedir. Bu bağlamda fiilimsilerin Türkçenin anlam inceliklerine, ifade olanaklarına katkısı kayda değerdir.

Birçok araştırmacının da belirttiği üzere bir dilin ekleşme sürecinde sıkça tercih edilen fiilimsiler, üstlendikleri görev ve manalarla dilin anlatım gücünü zenginleştirmektedir. Fiilimsilerin ve özellikle de zarf-fiillerin cümle içerisinde yüklendikleri görevler ve anlamlar üzerinde daha teferruatlı durulması düşüncesinden hareketle, bütün Türk lehçeleri için ve özellikle de Çağatay Türkçesi için önemli olan büyük bilgin Ali Şîr Nevâyî'nin olgunluk döneminde yazdığı *Hayretü'l-Ebrâr* adlı mesnevisi incelenmiştir.

Bu çalışma giriş ve sonuç bölümleriyle beraber altı ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amacı ve kapsamı üzerinde durulmuştur. Daha sonra sırasıyla Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı, *Hayretü'l-Ebrâr*, Fiilimsiler ve *Hayretü'l-Ebrâr*'daki fiilimsiler üzerinde durulmuştur. *Hayretü'l-Ebrâr*'daki fiilimsiler bölümü ise kendi içerisinde *Hayretü'l-Ebrâr*'daki isim-fiiller, *Hayretü'l-Ebrâr*'daki sıfat-fiiller ve *Hayretü'l-Ebrâr*'daki zarf-fiiller olarak alt başlıklara ayrılmıştır. Her bir alt başlık ise kendi içerisinde bölümlere ayrılmıştır.

Sonuç bölümünde ise eserde tespit edilen fiilimsi eklerinin cümlelere kazandırdığı görev ve anlam inceliklerinden yola çıkılarak Türk diline olan katkıları ifade edilmeye çalışılmıştır.

Fiilimsiler, bir cümlede birden fazla yargının bildirilmesine imkân sağlayarak anlatımı güçlendirir, derinleştirir. Bazen ise yargı bildirmeyip bir nesnenin, varlığın adı olur. Dilimizin ifade olanaklarını bu denli zenginleştiren bu kelime kategorisi işlevleri açısından dil bilgisi konuları arasında ayrı bir öneme sahip olmuş ve birçok araştırmacı tarafından ele alınmıştır.

Çalışma sürecinde öncelikle benden hiçbir desteğini, ilgisini ve bilgisini esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Vahit Türk'e teşekkürlerimi iletmekten mutluluk duyuyorum.

HAZİRAN 2024

Gamze KÖROĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR.....	vi
TABLO LİSTESİ	vii
ÖZET.....	viii
ABSTRACT	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.2. Kapsam ve Yöntem.....	1
1.3. Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî	2
1.3.1. Çağatay Türkçesi	2
1.3.2. Ali Şîr Nevâyî	6
2. HAYRETÜ'L - EBRÂR.....	13
3. FİİLİMSİLER	21
3.1. Çağatay Türkçesinde Kullanılan İsim-Fiiller	29
3.2. Çağatay Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiiller.....	29
3.3. Çağatay Türkçesinde Kullanılan Zarf-Fiiller.....	30
4. HAYRETÜ'L - EBRÂR'DA FİİLİMSİLER	31
4.1. İsim-Fiiller	31
4.1.1. /-mAk / İsim-Fiil Eki	31
4.1.2. /-mA / İsim-Fiil Eki	31
4.1.3 /-(I)ş / İsim-Fiil Eki.....	32
4.2. Sıfat-Fiiller	32
4.2.1. /-mAs / Sıfat-Fiil Eki	32
4.2.2. /-GU/ Sıfat-Fiil Eki	33
4.2.3. /-GAn/ Sıfat-Fiil Eki	34
4.2.4. /-mİş/ Sıfat-Fiil Eki.....	34
4.2.5. /-r, -Ar, -Ur/ Sıfat - Fiil Eki.....	35
4.3. Zarf-Fiiller	37

4.3.1. /-A/~/-Y/ Zarf-Fiil Eki	37
4.3.2. /-(I)bAn/ ~ /-(I)p/ Zarf Fiil Eki	38
4.3.3. /-GAç/ Zarf-Fiil Eki	38
4.3.4. /-GAlI/ Zarf-Fiil Eki	39
4.3.5. /-GUçA/ Zarf Fiil Eki	39
4.3.6. /-GInçA/ Zarf Fiil Eki	40
4.3.7. /-mAy/~/-mAyIn/ Zarf -Fiil Eki	40
4.3.8. /-GAndA/ Zarf-Fiil Eki	41
4.3.9. /-UrgA/ ve / -UrdA/ Zarf-Fiil Ekleri	42
5. HAYRETÜ'L -EBRÂR'DA FİİLİMSİLERİN İŞLEVLERİ	43
5.1. İsim-Fiillerin İşlevleri.....	43
5.1.1. /-mAk/	43
5.1.1.1. Hareket İsmi Yapma Görevinde Kullanımı	43
5.1.1.2. Kalıcı İsim Yapma Görevinde Kullanımı	44
5.1.1.3. Sıfat ve Adlaşmış Sıfat Görevinde Kullanımı	44
5.1.1.4. Yüklem Görevinde Kullanımı	45
5.1.1.5. /-mAk +Ilk / Biçiminde Kullanımı	46
5.1.1.6. /-mAk +İçin / Biçiminde Kullanımı	46
5.1.1.7. /-mAk/ bol- ~ /-mAk/ é(r)-	47
5.1.1.8 /-mAk +Ilk/ ér- biçiminde kullanımı	48
5.1.2. /-mA/ İsim-Fiil Eki	49
5.1.3. /-(I)ş/ İsim-Fiil Eki	50
5.2. Sıfat-Fiillerin İşlevleri	50
5.2.1. Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri	50
5.2.1.1. /-GAn/	50
5.2.1.2. /-mAs/	51
5.2.1.3 /-GU/	53
5.2.2. Gelecek Zaman Anlamı Taşıyan Sıfat-Fiiller	53
5.2.2.1. /-GU/	53
5.2.3. Vasıf İsmi İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller	54
5.2.3.1. /-GAn/	54
5.2.3.2. /-mİş/	55
5.2.3.3. /-r /, /-Ar/, /-Ur/	56
5.2.3.4. /-mAs/	56

5.2.3.5. / -GU/	57
5.2.4. Hareket İsmi Yapan Sıfat-Fiiller	59
5.2.4.1. /-mİş/	59
5.2.4.2. /-r /, /-Ar/, /-Ur/	59
5.2.4.3. /-GU/	60
5.2.5. Sıfat Görevinde Kullanılan Sıfat-Fiil Ekleri	61
5.2.5.1. /-GAn/	61
5.2.5.2. /-mİş/	63
5.2.5.3. /-mAs/.....	63
5.2.5.4. /-r/, /-Ar/, /-Ir/	64
5.2.5.5. /-GU/	64
5.3. Zarf-Fiillerin İşlevleri	65
5.3.1. Bağlama İşlevi	65
5.3.1.1. /-(I)p/	65
5.3.2. Hâl Zarf-Fiili Olma İşlevi	66
5.3.2.1. /-A/ ~/-Y/	66
5.3.2.2. /-(I)p/	67
5.3.2.3. /(I)bAn/	68
5.3.3. Hedef İşlevi.....	70
5.3.3.1. /-(U)rgA/.....	70
5.3.3.2. /-GAII/	70
5.3.3.3. /-(I)p/	72
5.3.4. Karşılaştırma İşlevi	72
5.3.4.1. /-GU(n)çA/	72
5.3.5. Karşıtlama İşlevi	73
5.3.5.1. /-mAy/.....	73
5.3.5.2 /-mAyIn/	75
5.3.6. Ölçü- Derece İşlevi	76
5.3.6.2. /-GInçA/	76
5.3.7. Sebep-İşlevi	76
5.3.7.1. /-(I)bAn/	76
5.3.7.2 /-(I)p /	77
5.3.8. Sıralama İşlevi	78
5.3.8.1. /-(I)bAn/	78

5.3.8.2. /-(I)p/	80
5.3.9. Şart Olma İşlevi	80
5.3.9.1. /-(I)bAn/	80
5.3.9.2 /-GU(n)çA/	81
5.3.9.3. /-(I)p/	81
5.3.9.4 /-mAy/.....	82
5.3.10. Zaman Bildirme İşlevi	83
5.3.10.1. İzleme Zarf-Fiilleri.....	83
5.3.10.2. Başlangıç Zarf-Fiilleri.....	84
5.3.10.3. Bitim-Sınırlama Zarf-Fiilleri.....	85
5.3.10.4 Vakitleme Zarf-Fiilleri.....	86
5.3.10.5. Eş Zaman Zarf-Fiilleri.....	87
5.3.10.6. Zaman-Öncelik İşlevi.....	92
5.3.10.7. Zaman-Sebeup-Sonuç İşlevi	93
5.3.10.8. Zaman-Sonralık İşlevi.....	94
5.3.11. Birleşik Fiil Oluşturma İşlevi	97
5.3.11.1. Başlangıç İşlevi	98
5.3.11.2. Sürelik/Devamlılık İşlevi.....	99
5.3.11.3. Tezlik İşlevi	101
5.3.11.4. Yeterlik İşlevi	102
5.3.11.5. Zaman Çekimi İşlevi	105
5.3.11.9. Geniş Zaman İşlevinde Kullanımı	110
5.3.11.10. Geniş Zamanın Hikâyesi İşlevinde Kullanımı	112
6. SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA.....	118

KISALTMALAR

age. : Adı geçen eser

ET : Eski Türkçe

haz. : Hazırlayan

s. : Sayfa

TDK : Türk Dil Kurumu

TT : Türkiye Türkçesi

vb. : Ve benzeri

Yay. : Yayınları

TABLO LİSTESİ

Tablo 3.1. Kemal Eraslan- Eski Türkçe’de isim-fiiller- mana ve ifadelerine göre isim-fiiller	22
Tablo 3.2. Tahir Nejat Gencan - dil bilgisi işlevlerine göre zarf-fiiller	24
Tablo 3.3. Tahsin Banguoğlu - Türkçenin Grameri- işlevlerine göre zarf-fiiller.	25
Tablo 3.4. Faruk Kadri Timurtaş- Eski Türkiye Türkçesi- işlevlerine göre zarf-fiiller	25
Tablo 3.5. Zeynep Korkmaz – Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi-yapılarına göre zarf-fiiller	26
Tablo 3.6. Zeynep Korkmaz- Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi-işlevlerine göre zarf-fiiller.....	26
Tablo 3.7. Gürer Gülsevin Eski Anadolu Türkçesinde ekler yapılarına ve işlevlerine göre zarf-fiiller.....	28
Tablo 3.8. Jean Deny- Türk dil bilgisi- İşlevlerine göre zarf-fiiller.....	28

Üniversite : İstanbul Kültür Üniversitesi
Enstitüsü : Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Programı : Türk Dili ve Edebiyatı
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Vahit Türk
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans – Haziran 2024

ÖZET

HAYRETÜ'L – EBRÂR'DA FİİLİMSİLER VE İŞLEVLERİ

Gamze Köroğlu

Ali Şîr Nevâyî tarafından yazılan, Hamse'sinin ilk mesnevisi olan *Hayretü'l-Ebrâr*, Nizâmî'nin Farsça kaleme almış olduğu Mahzenü'l-Esrâr'ına karşılık Türkçe bir nazire olmakla birlikte dönemin dil özelliklerini yansıtmaları dolayısıyla Çağatay Türkçesine ait son derece önemli bir eserdir.

Çalışmamızın amacı *Hayretü'l-Ebrâr*'da bulunan Türkçenin ifade gücünü geliştiren fiilimsileri tespit etmek ve metinden taradığımız beyitlerden hareketle fiilimsilerin işlevlerini belirlemektir.

Araştırmamız Vahit Türk ve Şaban Doğan tarafından Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3755/1 arşiv numaralı nüsha esas alınarak günümüz Türkçesine aktarılmış olan *Hayretü'l-Ebrar* mesnevisindeki fiilimsilerin işlevleriyle ilgilidir.

Çalışmamızın sonucunda fiilimsiler adı altında incelenmesi gereken isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerine, her bir fiilimsi ekinin yapı ve görevlerine dikkat çekilmiştir. Fiilimsi ekleri hakkında yapılan detaylı araştırma ve inceleme sonucunda ise Çağatay Türkçesi döneminde kullanılan isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinin farklı anlam ve işlevleri ortaya konularak Türk dili araştırmalarına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Hayretü'l-Ebrâr, Ali Şîr Nevâyî, Fiilimsiler, Ek, İşlev.

University: İstanbul Kultur University
Institute: Institute of Graduate Studies
Department: Turkish Language and Literature
Programme: Turkish Language and Literature
Supervisor: Prof. Dr. Vahit Türk
Degree Awarded and Date: MA– June 2024

ABSTRACT

GERUNDS AND THEIR FUNCTIONS IN HAYRETÜ'L - EBRÂR

Gamze Köroğlu

Written by Ali Şîr Nevai, the first mesnevi of his Khamsa, *Hayretü'l Ebrar*, is a Turkish response in kind to Nizami's "Mahzenü'l Esrar," written in Persian. However, reflecting the linguistic characteristics of the period, it is an extremely important work belonging to Chagatai Turkish.

The aim of our study is to identify the verb forms that enhance the expressive power of Turkish in *Hayretü'l-Ebrâr* and determine the functions of verbs based on the verses we have scanned from the text.

Our research focuses on the functions of verb forms in the *Hayretü'l-Ebrâr* mesnevi, taking as a basis the version translated into contemporary Turkish by Vahit Türk and Şaban Doğan, using the manuscript with the archive number Fatih 3755/1 from the Süleymaniye Library.

As a result of our study, attention is drawn to the structure and functions of name-verb, adjective-verb, and adverb-verb suffixes that need to be examined under the name of verb forms. Through detailed research and examination of verb form suffixes, efforts have been made to contribute to the Turkish language by highlighting the different meanings and functions of name-verb, adjective-verb, and adverb-verb suffixes used in Chagatai Turkish during that period.

Key Words: Hayretü'l-Ebrâr, Ali Şîr Nevâyî, Verb Forms, Suffix, Function.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Fiilimsiler, fiil soylu sözcüklere getirilen bazı özel eklerle oluşturulan kimi zaman hareket özelliğini yitirip kalıcı ad olan kimi zaman ise hareket anlamını yitirmeden yeni kelimeler türeten, anlatım yoğunluğunu oluşturan, kısaltan bir dil bilgisi kategorisidir.

Fiilimsi eklerinden hemen sonra çokluk eki ve hâl ekleri getirilebilmektedir. Yine fiilimsiler cümlede isim, sıfat ve zarf gibi kullanılabilir. Tüm bu nedenlerden dolayı fiilimsiler isimlere benzemektedir. Ancak kimi zaman hareket anlamı taşımaları, fiil köklerinden türemeleri ve cümlede yüklem olarak kullanılması da onları fiile yaklaştırmaktadır. Bunların yanı sıra Türkçenin söz diziminde sıklıkla tercih edilen fiilimsiler, yan cümlecikler oluşturup tıpkı bir bağlaç gibi kullanılabilir. Aynı zamanda Türkçede fiilimsi cümlesi yani girişik birleşik cümle kategorisini de oluşturmaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz tüm bu özelliklerden dolayı Çağatay Türkçesi Döneminde, dönemin en önemli şairi Ali Şîr Nevâyî tarafından kaleme alınan *Hayretü'l-Ebrâr* mesnevisindeki fiilimsileri tespit etme gereği duyulmuştur. Eserde kullanılan fiilimsi eklerinin çeşidi, görevleri ve anlamları üzerinde durulup eserin dilini daha iyi anlamak, eserin dil özelliklerini, anlam derinliğini göstermek gayesi güdülmüştür. Bununla birlikte yalnızca eserin dilinin daha iyi anlaşılması değil fiilimsilerin söz dizimi açısından görevlerinin ve öneminin anlaşılması ve fiilimsilere yeni bir bakış açısı kazandırmak amaçlanmaktadır.

1.2. Kapsam ve Yöntem

İnceleme yapılırken ana kaynak olarak Vahit Türk ve Şaban Doğan'ın Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3755/1 arşiv numaraları *Hayretü'l- Ebrâr* nüshasını esas alarak hazırladıkları *Ali Şîr Nevâyî- Hayretü'l- Ebrâr* çalışmasından faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra Çağatay Türkçesi dönemine ait çeşitli kaynaklardan ve çeşitli Türk dili

gamer kitaplarından yararlanılmıştır. Her bir kaynak kitap kaynakça kısmında verilmiştir. Çalışmaya başlanırken Çağatay Türkçesi, fiilimsiler, Türk dili ile ilgili kaynak taraması yapıp konumuzu ilgilendiren çalışmalardan faydalanılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın giriş kısmı olarak adlandırdığımız bölümünde sırasıyla Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevayî üzerinde durulup diğer ana başlıklar olan *Hayretü'l -Ebrâr* ve Fiilimsiler kısmına geçilmiştir. Bahsi geçen bölümlerde Çağatay Türkçesinin adlandırılması, özellikleri, Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı, edebî şahsiyeti bulunmakla beraber Çağataycadaki fiilimsi eklerinden ve üzerinde duracağımız *Hayretü'l-Ebrâr* mesnevisinin içeriğinden ve nüshalarından da bahsedilmiştir. İnceleme olarak nitelendirebileceğimiz *Hayretü'l-Ebrâr*'daki Fiilimsiler bölümünde ise eserde geçen isim-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri ve zarf-fiil ekleri tespit edilmiş, işlevleri ve anlamları üzerinde durulmuştur. Sonuç kısmıyla ise çalışma sonlandırılmıştır.

1.3. Çağatay Türkçesi ve Ali Şîr Nevâyî

1.3.1. Çağatay Türkçesi

Türk dili ailesinin Orta Asya grubuna mensup olan Çağatay Türkçesi adını Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay'dan almaktadır. Çağatayca 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar varlığını devam ettiren bir edebi dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, Çağatay Türkçesine en yakın olan dillerdir. Karahanlılar veya Hakânîler (11.-13. yüzyıl) ve Harezmi (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405- 1506) idaresi altında gelişen bu dil bhusus klasik formunu Nevâyî'nin eserlerinde aldı (Eckmaam'dan Karaağaç, 9).

Köprülü de “Cengiz'in oğlu Çağatay'ın adına nispetle verilmiş olan bu adlandırmanın eski ve yeni şark ve garp müellifleri ve filologları tarafından, birbirlerinden oldukça farklı manalarda kullanılmış, bununla ifade edilmek istenilen mefhumun hudutları çizilmeyerek, hemen dâimâ müphem bırakılmıştır” (Köprülü, 270) şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.

“Çağatayca, kelimenin en geniş manası ile, Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII - XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde

bilhassa XV. asırda klâsik bir mâhiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî orta Asya lehçesidir” (Köprülü, 270)

Yine Köprülü “Çağatay Türkçesi” başlıklı ansiklopedi maddesinde *Çağatay* teriminin neyi kastettiğini, ne anlama geldiğini bildiren görüşleri sıralamıştır. Bunlardan ilki Çağatay’ın siyasi hâkimiyeti altına giren Türk ve Moğol kabileleridir. Yani “Çağatay ulusu.” İkincisi ise Çağatay ulusuna ait olan Türk ve Türkleşmiş Moğolların konuşma dilleri olan Türk lehçesidir. Bir diğer görüş de Çağatay ve çocuklarının daha sonra da Timurluların hâkim oldukları yerlerde oluşan, gelişen ve bir dereceye kadar Çağatay ulusunun konuşma diline de dayanan edebî lehçesi görüşüdür.

Çağataycanın dayandığı temelle ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Radloff, Korş gibi Türkologlar Çağatay edebî dilini, Uygur dilinin Karahanlılar devrinden itibaren İslâmî kültür altında gelişen bir devamı kabul ederler. Köprülü’nün aktardığına göre: “Radloff 1888’de, Çağataycanın herhangi bir yerli lehçe ile münasebeti olmayıp, Karahanlılar devrinde de islâm kültürü tesiri altında tekâmülünü takip eden Uygurcanın bir devamı olduğunu iddia etti” (Köprülü, 273). Radloff daha da ileri giderek Çağatay edebî dilinin canlı bir dil olmayıp sunî bir dil özelliği gösterdiğini ifade eder (Eraslan, 168). Bu görüşe karşılık olarak Borovkov ise Uygurca’nın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir çevreyle sınırlandığını bu nedenle de İslâm kültürünün baskısına karşı koyamadığını, Çağataycayı da Uygurca kökenli görmenin yanlış olacağını ileri sürmektedir. Ona göre klasik Çağatayca’nın temeli Orta Asya Türkçesi’dir. Borovkov, Çağatayca’yı klasik bir yazı dile haline getiren Nevâyî’nin canlı bir dilden faydalandığını belirtmiş ve bu canlı dilinde Özbekçe olduğunu dile getirmiştir. Bu nedenle de Borovkov, Nevâyî’yi Özbek yazı dilinin kurucu olarak kabul eder (Eraslan, 168). Mehmet Fuat Köprülü ise Çağataycayı Cengiz istilâsından sonra İslâm Medeniyeti etkisi altında ortaya çıkan edebî Şark Türk lehçesi olarak belirtmiş ve XIV.asırdan başlayarak, bütün Orta Asya Türk eserlerini, aralarında filolojik farklar bulunmasına rağmen bu şekilde ifade etmiştir (Köprülü, 273).

Eraslan ise bu görüşlere dayanarak kendi görüşünü şu şekilde belirtmiştir:

Çağatay Edebî dilinin teşekkülünde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilâsından sonra bu bölgedeki mahallî şivelerin karışmasının büyük ölçüde rolü olduğunu söylenebilir. Ayrıca İslam kültürü ile Fars edebî dilinin bu teşekkülde önemli tesirini de hesaba katmak gerekir. Fars edebiyatını örnek alan ve ona ulaşmayı gaye edinen Çağatay edebiyatının bilhassa üslûpta geniş ölçüde onun tesiri altında kalacağı tabiidir. Nitekim Farsça'nın resmî dil olarak Orta Asya Türk devletlerinde hüküm sürmesi, klasik Fars edebiyatının gelişmesinde Türk devletleri yöneticilerinin teşvik ve yardımları, Ali Şîr Nevâyî'nin *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de kendi devrindeki müelliflerin Türkçe yerine Farsça yazmalarından yakınması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerin Çağatay yazı diline tesir etmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönde yapılacak bir inceleme, bilhassa Âzerî Türkçesi yoluyla Çağatay yazı diline pek çok Batı Türkçesi unsurunun girmiş olduğunu gösterecektir. Bundan dolayı Çağatay yazı dilinin temelini ve teşekkülünü belirli sebeplere bağlamak mümkün görünmemektedir. Edebî dil her şeyden önce kültürle ilgili olduğuna göre Çağatay edebî dilinin teşekkülünde de kültür hayatının birinci derecede rolü vardır. Yeni kültür merkezlerinde gelişen ve Ali Şîr Nevâyî ile klasik bir nitelik kazanan bu edebî dilin Uygur kitâbet dilinin veya Karahanlı yazı dilinin devamı sayılması doğru değildir. (Eraslan, 168).

Çağatay Türkçesinin dayandığı temellerle ilgili fikir ayrılıkları yine bu dönemde gelişen dil için kullanılan adlarda, terimlerde de kendisini göstermiştir. Kimi araştırmacılar Çağatay dili, Çağatay Türkçesi gibi adlandırmalar yaparken kimi araştırmacılar ise Doğu Türkçesi ifadesini kullanmayı tercih etmiştir.

Başlangıçta göçebe Türklerin dilinde, daha sonra da Çağatay İmparatorluğunda yaşayan bütün Türkler arasında kullanıldığı sanılan Çağatay tili (Çağatay dili), Çağatay türkîsi (Çağatay Türkçesi) terimleri, Timurlular zamanında “Timurlular İmparatorluğunda gelişmiş bir dil” anlamı kazandı. Çağatay kelimesi, bu anlamı ile Türk tili, Türk elfâzı, Türkî lafzı, Türkçe til veya kısaca, Türkî, Türkçe ifadelerini tercih eden 15. ve 16. yüzyıl müellifleri tarafından hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Yalnız

Nevâyî, kendi zamanının edebî dilini adlandırmak için Çağatay lafzı (Çağatay dili)'ni kullanmıştır (Eckmann, 12).

Kimi araştırmacılar ise Çağatay Türkçesi için “Doğu Türkçesi” terimini kullanmıştır. E. M. Quatremère, Pavet de Courteille ve Th. Zenker’ bu adlandırmayı kullanan araştırmacılardandır (Canpolat, 1356). XIX. asrın yarısında ve XX. asır başlarında rus türkologları, özellikle Radloff, Korş ve Melioranskiy “Doğu Türkçesi” ve “Çağatayca” terimlerini farklı anlamlarda kullanılmıştır (Köprülü, 272- 273). Adı geçen Rus Türkologları Çağatayca’yı Eski Uygurcanın devamı olarak nitelendirirken Doğu Türkçesi terimi ile de farklı sahalardan olmak koşuluyla bugünkü Türk dillerini kastetmişlerdir. Eski Özbekçe terimi ise Çağatayca da dahil olmak üzere Sovyet Dönemi dil politikalarının tesiriyle X. yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar yer alan yazı dillerine verilen başka bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Canpolat, 1356).

Köprülü, Çağatayca’yı XI. yüzyıla kadar götürürken, Talat Tekin ise bu dili; “Özbekler, Kazaklar, Uygurlar vb. gibi Orta Asya Türkleri ile Tatarlar, Başkurtlar vb. gibi Altınordu Devleti’nin asıl halkını oluşturan Kıpçak Türklerinin ortak yazı dili idi” şeklinde açıklayarak Çağatayca’yı Harezmi Türkçesinin doğal bir devamı olacağını dile getirmiştir (Tekin, 41).

Ata, Harezmi Türkçesini; Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde gelişmiş Çağatay Türkçesinin ilk devri şeklinde açıklamıştır. Böylelikle Aysu Ata da Tekin gibi Çağatay Türkçesini Harezmi Türkçesine dayandırmıştır (Ata, 17).

Levend ise “Karahanlılar zamanında yazı dili olarak, *Kutadgu Bilig* ile ilk eserini veren Hakaniye Türkçesi, Türklü bölgelerde yerli ağızlardan giren kelimelerle karıştıktan ve Cengiz ordularının Orta Asya’da yayılmasıyla Moğolcadan da birçok kelime aldıktan sonra, Timurlular devrinde Çağatayca adı altında yeni bir gelişme yolunu tutmuştur” (Levend, 138). Şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Görüldüğü gibi hem Çağatay Türkçesinin gelişimi ile ilgili olarak hem de bu dil için kullanılan terimlerle ilgili olarak fikir ayrılıkları bulunmaktadır. Bu fikir ayrılıkları yine Çağatay Türkçesini dönemlere ayırma hususunda da karşımıza çıkmaktadır:

M. Fuat Köprülü; XIII. yüzyılı, Çağatay Türkçesinin başlangıcı olarak alır ve aşağıda görülen devirlere ayırır:

- *İlk Çağatayca devri (13.-14. yüzyıl);*
- *Klasik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı);*
- *Klasik devir veya Nevâî çağı (15. yüzyılın ikincisi yarısı);*
- *Klasik devrin devamı yahut Bâbur ve Şeybânîler çağı (16.yüzyıl) ;*
- *Düşüş (gerileme) devri (17.-19. yüzyıl) (Köprülü, 272-323).*

Samoyloviç şive farklılıklarını dikkate alarak “Çağatayca” terimini 15.-20. yüzyıllar Orta Asya edebî dili için kullanır ve Çağatayca’yı şu devirlere ayırır:

- *Karahanlı Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi (11.-12. yüzyıllar);*
- *Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13.-14. yüzyıllar);*
- *Çağatayca (15.-19. yüzyıllar);*
- *Özbekçe (20.yüzyıl). (Eckmann,14)*

A.M. Şçerbak bütün Orta Asya Türk Edebiyatını Eski Özbekçe şeklinde adlandırmış, Eski Özbekçeyi de üç devreye ayırmıştır:

- *İlk Devir (10.-13. yüzyıllar): Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının alınması. Moğol istilâsı, bu gelişmeye son vermiştir.*
- *İkinci Devir (14.-17. yüzyıllar): Suni dil. “Çağatayca” terimini sadece bu devire ait kılmak mümkündür.*
- *Üçüncü Devir (17. -18. yüzyıllar): Mahallî dil unsurlarının edebî dile girmesi (Eckmann, 14-15).*

1.3.2. Ali Şîr Nevâyî

Ali Şîr Nevâyî 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat’ta doğmuştur. O, Haydar Mirza Doğlat’ın ifadesine göre Uygur kabilesine mensuptur ve babası Kıkine Bahşı’dır. Ali Şîr Nevâyî’nin kendi ifadesine göre onun ecdadı Timur ve oğullarının hizmetinde bulunmuştur. Anne tarafından büyük babası Ebu Sait Çisek de, Mirza Baykara’nın Uluğ Beyi idi. 1447 yılında Şâhruh’un ölümüyle çıkan karışıklıklar üzerine Kıkine Bahadır o sırada altı yaşlarında olan küçük oğlu Ali

Şîr'i yanına alarak Yezd üzerinden Irak'a gitmiştir. Bu seyahat sırasında Ali Şîr, Timur'un müverrihi (tarihçisi) olan Şaraf al-Dîn Yezdî ile karşılaşarak ondan hayır duası aldığını önemli bir hatırası olarak hafızasına kaydetmiştir (Togan, 349). H. 854= M. 1452 de Sultan Ebu'l Kasım Babur'un Horasan'ı ele geçirmesiyle Kiçkine Bahşi tekrar oğlu ile birlikte Horasan'a dönerek Ebu'l Kasım'ın hizmetine girmiştir. Bu dönemde Kiçkine Bahşi bir süre Sebzvâr şehri emirliğinde görevlendirilmiştir. Ali Şîr bu kez babasıyla gitmeyerek Herat'ta kalmıştır. Bu süre zarfında Hüseyin Baykara da Ebu'l Kasım'ın yanındaydı. Ebu'l Kasım hem torunu Baykara'nın hem de Ali Şîr'in eğitimine önem vermiş, onları birlikte okutmuştur. Bir arada büyüyen, okuyan Ali Şîr ve Hüseyin Baykara'nın arkadaşlığı da bu şekilde başlamıştır (Kut, 1989. – Levend, 29-30: 1965).

1456 yılında Meşhet'e giden Ebu'l Kasım, Baykara ile Ali Şîr'i de beraberinde götürmüştür. Meşhet'e gittikten sonra orada 22 Mart 1457 tarihinde Ebu'l Kasım'ın vefat etmesi üzerine, Baykara Merv'e gitmiş, Ali Şîr ise Meşhet'te kalarak eğitime devam etmiştir (Levend, 30-31: 1965). Ebu'l Kasım'ın vefatından kısa bir süre sonra ise Kiçkine Bahadır da vefat etmiştir. Kiçkine Bahadır'ın vefatını Ali Şîr'in Timur sülalesi kuşçu emirlerinden olan Sayyid Hâsan Ardaşîr'in kendisi için "baba mesabesinde" olduğunu söylemesinden anlamaktayız (Togan, 449).

Babasının ölümünden bir süre sonra Ali Şîr Herat' a dönüp orada Ebu Sait Mirza'nın hizmetine girmiştir ancak Herat'ta barınamayacağını anlayan Şîr, Semerkant'a gitmiş ve Hâce Celâleddin Fazlullah Ebü'l-Leysî'nin medresesine devam etmiştir. Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar da Semerkant'ta kalmıştır (Kut, 1989).

1469'da Hüseyin Baykara Herat'ı işgal ederek Horasan sultanı oldu. Sultan olunca beraber yetiştigi arkadaşını da unutmayıp, Ahmet Mirza ile muhabereye girişerek ondan Ali Şîr'i Herat'a göndermesini istemiştir ve Mirza da Ali Şîr'i Herat'a göndermiştir. Nevâyî, Herat'a geldikten hemen sonra Baykara onu mühürdar (nişancı) görevine tayin etti. Nevâyî çeşitli başarılarından ve sultan için bulunduğu birtakım fedakarlıklardan sonra çeşitli devlet adamlığı görevlerinde bulunmuştur:

1470 yılının Nisan ayında Baykara'nın Herat'ta olmamasını fırsat bilen Yadigâr Muhammet Mirza, Akkoyunluların yardımıyla Herat'ı işgal etti.

Derhal Herat'a dönen Baykara Bâğ-ı Zagan sarayını kuşattı. Ali Şîr, yanına iki kişi alarak yalın kılıç saraya daldı ve işgalci Yadigâr Muhammet Mirza'yı yakalayıp Baykara'ya teslim etti. Nevâyî'nin gösterdiği bu büyük cesaret, onun padişah katındaki durumunu sağlamlaştırıp ona devletin ve saltanatın dayanağı ünvanını kazandırdı. Nevâyî, 1472 yılında Türk tebanın ve ordunun meseleleriyle ilgilenen ve "Türk Divanı" olarak da adlandırılan Tavaçı Divanı'nın beyi olarak atandı." (Türk,14).

Ömrünü bilime ve sanata adayan Nevâyî, devlet yönetiminde görev alma konusunda oldukça gönülsüzdü ancak sultanının isteğini reddetmeyip kabul ettiğini divanlarının giriş kısmında yazdığı Hutbe-i Devavin'de belirtir. Devlet yönetimindeki görevleri kabul ettiği zamanlarda dahi Ali Şîr, bilim ve sanatı ihmal etmemiştir. Onunla birlikte bütün devlet erkânı da bilime ve sanata yönelmiştir. Bu dönem gerek sanat ile iç içe olmasından gerekse bilime verilen önemden dolayı bütün Horasan'ı ve Türkistan'ı olumlu bakımdan etkilemiştir. Bundan dolayı bu dönem Baykara- Nevâyî Dönemi olarak da anılmaktadır (Türk,13).

Saray içerisinde olan çeşitli entrikalar ve kötü hadiseler Nevâyî'yi oldukça etkilemiştir. Bunlardan birisi ise vezir Nizâmülmülk'ün idam edilmesi hadisesidir. Bu olay Nevâyî'yi derinden sarsmıştır (Kut, 1989). Saray mücadeleleri arasında bile eser yazmaya devam eden Ali Şîr Nevâyî 1500 senesi sonlarında Esterâbâd seferinden dönmekte olan sultanı Hüseyin Baykara'yı karşılarken kalp hastalığına yakalanmıştır. Ali Şîr, Baykara tarafından Herat'a getirildikten sonra onun huzurunda 3 kânun 12 1501'de 60 yaşında kendi sarayında vefat etti. Bizzat kendisi tarafından inşa ettirdiği Kudsiyye Cami yanında, önceden yaptırdığı türbeye defnedilmiştir (Togan, 351).

Edebî Şahsiyeti ve Eğitimciliği

Ali Şîr Nevâyî yalnızca Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının önde gelen önemli şahsiyetlerindendir. O manzum ve mensur eserleriyle adını tüm Türk dünyasına duyurmuş döneminin en önemli şairi olmuştur. Eserlerinde kullandığı dil ve Türkçeye olan bağlılığı ile ona yalnızca Çağatay şairi demek doğru olmayacaktır.

O, yaşadığı dönemdeki dilin kendi adıyla bilinmesine sebebiyet verecek kadar dönemine kendi damgasını vurmuş bir dil milliyetçisidir.

Nevâyî henüz dört yaşındayken okumaya olan merakı ve isteği ile çevresindekilerin dikkatini üzerine çekmiştir. Nevâyî'nin kendisi de Mecâlisü'n-Nefâyis başta olmak üzere çeşitli eserlerinde kendi eğitimiyle ilgili bilgiler vermiştir. Mecâlisü'n-Nefâyis'te Mir Kasım Envar'ın Farsça bir beytini ezbere okuduğunu belirtir: *“Öğrendiğim ilk beyit, bu son matladır. Tahminen üç yaş ile dört yaş arasındaydım, büyükler okumamı ister ve okumama da şaşırırlardı.”* (Türk, 9).

Okul çağlarına geldiğinde ise yaşlıları gibi oyun oynamak yerine sürekli okumayı tercih ettiğini Attar'ın Mantıku't-Tayr adlı eserini neredeyse ezberlediğini, hatta bu esere olan bağlılığından dolayı ailesinin delireceği endişesine düşüp eseri kendisinden sakladıklarını belirtir. Böylelikle onun çocuk olarak nitelendirdiğimiz yaşlarda Farsça bir metni aslından okuyup anlayacak kadar iyi bir Farsça bildiğini anlıyoruz (Türk, 9).

Nevâyî aynı zamanda döneminin önemli eğitimcilerindendir. Herat'ta ve başka yerlerde bizzat kendisi çeşitli eğitim kurumları yaptırmıştır: İhlasiye Medresesi, Halasiye Hankâhı, Nizamiye Medresesi yalnızca bu kurumlardan birkaçıdır. Bilime ve sanata her zaman ayrı bir değer veren Nevâyî, pek çok kişinin çağın bilimlerini öğrenmesini ve eğitimden faydalanmasını sağlamıştır. Nevâyî'nin eğitimci bir karaktere sahip olduğunu yalnızca yaptırmış olduğu eğitim kurumlarından değil. Kendisinin yazmış olduğu eserlerden de anlamaktayız. Hamse'nin ilk mesnevisi olan “Hayretü'l-Ebrâr”daki yirmi makale içerisinde birini bilime ve bilim öğrenmek için karşılaşılan güçlüklerle, bilgin olan kişilerin halk ve yöneticilerin nazarındaki durumuna ayırmıştır. Aynı şekilde son eseri olan “Mahbûbu'l-Kulûb”da da çocukların eğitimi ve öğretmenlerin özelliklerine bir bölüm ayırmış ve bu konulara dönemin anlayışına göre yaklaşmıştır. Nevâyî, yazdığı pek çok eserinin başlangıç yerinde eserlerini yazma sebebi olarak *“Türkler de öğrensin diye Türk diliyle yazdım”* ibaresini eklemiştir. Bütün bunlardan anlıyoruz ki Nevâyî kendi döneminin öğretmenliğini yapmış halkının bilinçlenmesini sağlamaya çalışmıştır (Türk, 11).

Bir Türk dili milliyetçisi olan Nevâyî, Türkçeye olan bağlılığından dolayı “zü’l-lisâneyn” olarak bilinir. Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesine en çok katkı sağlayan isimdir. Bu sebeple Çağatay Türkçesine “Nevâyî dili” denilmesi de oldukça doğaldır (Kut, 1989).

Bulut ise çalışmasında Nevâyî’nin “Garâ ibü’s-Sigar”da yer alan bir gazeliyle ilgili olarak dönemin en büyük şairi olan Mevlana Lütî’nin “*Eğer fırsatım olsaydı Fars ve Türk dillerinde yazdığım 10-12 bin mısralık şiirlerimi bu gazelle değiştirdim*” sözüne yer vererek Nevâyî’nin ne kadar usta bir şair olduğunu ve kendi dönemimin neredeyse tüm şairlerini etkilediğini gözler önüne sermiştir (Bulut, 27: 2017).

Çağatay Türkçesinin öncü kişiliği olarak görülen Nevâyî görüldüğü gibi kendi döneminin ve kendinden sonraki dönemin şair ve ediplerine örnek teşkil etmiştir. Farsçaya karşılık Türk dilini üstün görmesi ve eserlerini Türk diliyle yazması o dönemde Türk diline olan ilgiyi arttırmış ve Türk dili rağbet görmeye başlamıştır.

Türk dilini ustalıkla kullanan ve Türk dilinin yön göstericisi olan Nevâyî her fırsatta Türk dilinin Farsçadan daha üstün olduğunu, kendine yetebilen bir kelime dağarcığının olduğunu vurgulamıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi otuza yakın eseriyle çok üretken bir ediptir, Nevâyî. Bütün eserlerinde Türkçe ile yazmaya gayret etmiş, Türkçeye olan bağlılığını göstermiştir. Bu Bağlılığa ise en iyi örnek olarak “Muhâkimetü’l- Ligateyn”i verebiliriz. Ali Şîr Nevâyî’nin eserleri konularına göre şu şekilde sınıflandırılmıştır:

I. Divanları

- Ğarâ’ibü’s- Şıgar
- Nevadirü’s- Şebâb
- Bedâyi’ül- Vasat
- Fevayidü’l- Kiber
- Farsça Divan

II. Hamsesi

- Hayretü'l Ebrâr
- Ferhad u Şîrîn
- Leylî vü Mecnun
- Seb'a- i Seyyâre
- Sedd-i İskenderî

III. Tezkireleri

- Mecâlisü'n- Nefâ'is
- Nesâ'imü'l- Mahabbe

IV. Dil ve Edebiyat Eserleri

- Risâle-i Mu'amma
- Mîzânü'l Evzan
- Muhâkimetü'l- Lugayetn

V. Dinî ve Ahlaki Eserleri

- Münâcât
- Çihil Hadîs
- Nazmu'l- Cevâhir
- Lisânü't -Tayr
- Sirâcü'l- Müslimîn
- Mahbûbü'l- Kulûb

VI. Belgeler

- Vakfiyye
- Münşe'ât

VII. Biyografik Eserler

- Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşîr

- Hamsetü'l- Mütehayyirîn
- Hâlât- Pehlevân Muhammed

VIII. Târihî Eserleri

- Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ
- Târîh-i Mülûk-i Acem

2. HAYRETÜ'L - EBRÂR

“Hayretü'l-Ebrâr”, Ali Şîr Nevâyî'nin hamsesinin ilk eseri olma özelliğine sahiptir. Eser, bilgilendirme ve öğüt kitabı olup 3987 beyitten oluşmaktadır. Nevâyî, bu eserini Nizâmî'nin *Mahzenü'l-Esrâr* isimli eseri, Emir Hüsrev'in *Matla'u'l-Envâr* isimli eseri ve Camî'nin de *Tuhfetü'l-Ahrâr* isimli eserine nazire olarak 1483 yılında yazmıştır. Yaklaşık 4000 beyitten oluşan bu mesnevî, iki kısım olarak altmış dörder bab biçiminde aruzun “*müfteilün müfteilün fâilün*” kalıbında tertip etmiştir (Bulut, 29).

Nevâyî'nin hamsesinin ilk parçası olan “Hayretü'l-Ebrâr”, ahlak ve tasavvufa ait hasb-i hâl ve hikayelerinden oluşmuştur. Yine bu eser; birçok islâmî fıkralarla birlikte, fahr Razl¹ ve Hârezmşâh, Cengiz Han ve Hârezmşâh ve Sultan Abû Sa'id Mirza'nın akıbeti gibi Türk tarihinden alınmış hikâyelerle bezenmiştir (Togan, 23-24).

Türk ve Doğan'ın, hazırlamış oldukları Ali Şîr Nevâyî-“Hayretü'l-Ebrâr” adlı çalışmalarında eserin tertibi için: *Kısa mensur bölümleri izleyen manzum bölümler halindedir. Besmeleye ayrılan başlangıçtan sonra da asıl bölümlere geçilmeden giriş mahiyetinde Tanrı'ya hamd (52.-93. beyitler arası), sonra bir kısa nesir bölüm ile başlayan ilk münacat (94. -135. beyitler arası), yine nesir ve ikinci münacat (136.-172. beyitler arası), aynı sistemle üçüncü (173.-222. beyitler arası) ve dördüncü münacat (223.-260. beyitler arası)* (Türk, Doğan: 2015) şeklinde bir sıralama yapmışlardır.

Tanrı'ya Hamd bölümünde Tanrı'nın varlığı ve birliği anıldıktan sonra varlık ve ruh, gökyüzü, yıldızlar, yeryüzü, Ay ve Güneş, burçlar, gece ile gündüz, Levh-i Mahfuz, kaza ve kader, şafak vakti, zihin ve akıl, gönül, aşk, aşk karşısında aklın perişanlığı, güzellik, vefa, ayrılık konuları değişik beyitlerle işlenmiş ve son beyitte de Tanrı'nın lütfu ile kahrı üzerinde durulmuştur (Türk- Doğan, 2015).

¹ Fazl Razl olarak belirtilen kişi Fahreddin Razî'dir.

Doksan dördüncü beyitten itibaren ilk münacatta; Tanrı'nın ezel ve ebed sıfatları üzerinde durulmuş, Tanrı'nın âlemleri var etmesindeki esas amacın insanı yaratmak olduğunu Nevâyî vurgulamıştır.

Yüz otuz altıncı beyitle birlikte ikinci münacat başlamıştır. Bu kısımda ise Tanrı'nın kâdir sıfatından, evren de olmak üzere bütün yaratılmışların kahrîr sıfatının tecellisiyle tekrar farklı hâllere gelip yok olabileceği anlatılmıştır (Vahit-Doğan, 2015).

Yüz yetmiş üçüncü beyitten itibaren başlayan üçüncü münacat kısmında yaratılma, yaratılma süreci ve hemen ardından ölüm konusu ele alınmıştır. Daha sonra ise kıyamet gününü çeşitli yönleriyle anlatılmış, cennet ve cehennem zikredilmiş ardından kıyamet günü geldiğinde ise Hz. Muhammed'in bütün insanlık için olan şefaatinden bahsedilmiştir.

Son olarak iki yüz yirmi üçüncü beyitle başlayan dördüncü münacatın konusu ise Tanrı'nın merhametli ve bağışlayıcı olmasıdır. Bu bölümde günah işleyen günahkârlar ile günah işlemekten kaçınan kişilerin durumu üzerinde durulmuştur. Nevâyî, Tanrı'nın Günah işleyenlere dahi merhamette bulunabileceğinden ümitli olduğunu bu bölümde belirtir.

Münacattan sonra gelen naat kısmında ise şu konular söz konusu edilmiştir:

İlk naat, 261. beyitle başlamış ve Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e geliş konu edinmiştir. İkinci naatta ise Hz. Muhammed'in doğmasıyla ortaya çıkan mucizeler ve peygamberlikten önceki hayatı ele alınmıştır. Üçüncü naatta Hz. Peygamber'in güneş ile kıyaslanması, ona benzetilmesi yanında birtakım mucizeleriyle, okur-yazar olmaması ve cahiliye dönemi putları işlenmiştir. Dördüncü naatta Hz. Peygamber'in güzel konuşması, beş vakit namaz, hicret ve meşhur mağara olayı, İslam'ın yayılmaya başlaması, Mekke'nin fethi gibi konular işlenmiş ve Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye telmihler yapılmıştır. Son naat Miraç olayına ayrılmış ve Miraç sırasında her bir gezegenin ne durumlara büründüğü anlatılmıştır. (Türk-Doğan, 2015).

Naatların ardından ise Nevâyî'nin sevip saydığı ve üstat olarak benimsediği hamse sahibi olan iki büyük şair Nizâmî ve Emir Hüsrev Dehlevî konu edilmiştir. Bu iki şair çeşitli özelliklerine değinilerek övülmüştür. Ardından 471. beyit ile 534. beyitler arasında Abdurrahman Câmî'ye geçilmiştir. 518. beyit ve 524. beyit arasında ise Nizâmî' Câmî ve Emir Hüsrev için onlar eserlerini Farsça yazdılar, ben ise Türkçe ile başlasam diyerek eserini Türkçe yazmaya karar vermiştir.

Şair 535. ile 539. beyitleri arasında ise nazmı neden nesre tercih ettiğini anlatmıştır. 576. beyitten 660. beyte kadar olan kısımda ise nazım ve nesir kıyaslaması, şiirle ilgili olan görüşleri, şairlik, şairlik taslayanlar ve kendi şairliği ile ilgili görüşlerini açık bir biçimde aktarmıştır.

Giriş olarak tespit edilen bölümün son konusu da gönül mevzusudur. Bu konu yetmiş yedi beyit boyunca işlenmiştir. Gönül konusunun devamı olarak ise üç adet hayret sıralanmıştır. Birinci hayrette gönlün yokluk âleminden varlık âlemine çıkışı sonrasında melekler âlemini görmesi ve bütün varlığın Tanrı'yı anmakla meşgul olduğuna şahitlik edip hayrete düşmesi; ikinci hayrette gönlün varlığı ve evreni dolaşıp tanınması söz konusu edilmiş; üçüncü hayrette ise gönül melekler âleminden varlık ülkesine inmiş, yine burada da bütün bir varlığın Tanrı zikriyle ilgilendiğini görüp hayret ateşinde yok olmuş ve yokluk ülkesinin hilafet tahtına oturmuştur. Bu hayretin sonunda Hâce Bahâeddin Nakşibendî ve halifesi Hâce Ubeydullah Ahrâr adına yazılmış beyitlerde onlara övgülerde bulunmuştur.

Eserin 1048. beyti ile birlikte tamamı yirmi olan makalelerin ilki başlamaktadır. İlk makalenin konusu imandır. 1170. beyte kadar iman konusu çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Nevâyî, insanın alametinin iman olduğundan iman da hangi inançlardan, inanışlardan oluştuğunu açıklar. Bâyezid-i Bistâmî'nin hikâyesi üzerinden konu örneklenmiştir.

İkinci makalenin konusu ise İslam'dır. Bu makalede Hazret-i Edhem ile Rabiye Adeviyye'nin hikâyesinden bahsedilmiştir. Hazret-i Edhem, her adımında namaz kılarak hacca gitmeye karar verir ve yolda bir sürü insan onu görmek amacıyla yanına gider. Tam 14 sene secde ettikten sonra Kâbe'ye ulaşır. Ancak Kabe'yi yerinde göremez ve hayrete kapılır ve ona gaybtan bir ses gelir, “Ey Edhem, hayret

etme, Kâbe, Allah'ın yolunda kendini feda eden zatın tavafına meşguldür.” Bu sözleri duyunca Edhem çok üzülür. O esnada Rabiye'yi görür. Ona der ki, “Kâbe senin etrafında dolaşıyor, sen bu dünyada çok ün kazandın.” Rabiye gülerek şöyle der, “Sen 14 sene adım adım namaz kıldın, cihan seni gördü, meth etti, semerisini de bu şekilde aldın. Senin maksadın namaz ve riya idi, benim ise yalnız niyaz ve fena.”

Üçüncü makale sultanlarla ilgilidir. Bu bölümde Nevâî'nin devlet anlayışını, yönetenler ile yönetilenlerin ilişkisinin hangi şekilde olması gerektiğini, yöneten kesimin adil ve merhamet sahibi olmasının devletin devamlılığı açısından son derece önemli olduğunu görmekteyiz. Makalenin son kısmında verilen Sultan Baykara ve ihtiyarın hikâyesi konuyu açıklamak üzere verilmiş ve bu örnekte Hüseyin Baykara ile onun kağanlık mücadelesi ele alınmış, bir yaşlı kadınla Baykara'nın kadı huzurunda mahkeme edilmeleri anlatılmıştır.

Dördüncü makalede tarikat mevzusuna değinilmiş ve ikiyüzlü din adamları üzerine yoğunlaşmıştır. Nevâî ikiyüzlü din adamlarını bu bölümde oldukça ağır bir şekilde teşbihlerle ve alaycı bir üslup ile eleştirir. Riyakâr din adamlarını şeytana benzetir. Bu makalede tarikat ehli olarak Abdullah Ensârî örnek olarak gösterilip onun hakkında bilgiler verilmiştir ve onun ibadet fikirlerinden bahsedilmiştir. İnsanın ibadetlerini çıkar, karşılık beklemeden yalnızca Allah için yapmasını anlatır.

Beşincisinde ise cömertlik konusu ele alınmış ve makalenin başına mensur bir bölüm eklenmiştir. Bu bölüm sonunda bütün doğu edebiyatlarında cömertlik sembolü olan Hatem-i Tâî ile alakalı bir hikâye verilmiştir. Altıncı makalede ise edep konusu üzerinde durulmuştur. Bölümün hemen başında mensur olarak Nuşirevan ile ilgili bir hikâye örnek olarak verilmiştir.

Kanaat konusuna ayrılan yedinci bölüm şu şekilde başlar: “Kanaat konusunda; cu'daki ayın ayrılma cû (ırmak) kalır; bu, kurtuluş ırmağının kanadı, hatta cennetteki hayat suyuna uçmaya kanat olur. Tamahtaki hakirlik zehri, yiyeceği damağa ulaştırır ve kanaatkârın gözünde kan dalgalansa da haysiyeti vardır ve tamahkâr kişi altın taht üzerinde otursa da itibarsızdır.” Bölüm sonunda ise kanaat sahibi bir genç ile tamahkârın ibret verici hikâyesi ele alınmıştır.

Sekizinci makalede vefa konusu nesir bir biçimde etkili bir dille ele alınmıştır: “Vefadaki vav, simurgdaki sin’in altında onda biri gibi ve vefâ’sı kaf’ın sonundaki fe gibi açıktır; elif’i kimya sonundaki elife benzer; noktası, adı olup da kendi olmayan mihr-i giyâ bitkisinin tanesidir. Vefa görmek isteyen işi, su üstünde yürümek ve toprakta gemi yüzdürmek gibidir.” Yine bölüm sonunda bu duruma özetleyici olan iki vefalı dostun bir hikâyesi anlatılmıştır.

Aşk konusunu ele alan dokuzuncu makale ise “Aşk ateşi ki alevi asla bela çölünün laleleri, kuru ise bela çeken gönlün kan damlalarıdır. Sıkıntı ve meşakkat karanlığı onun dumanı, bu karanlığın hareketli yıldızları onun kıvılcımları ve güzellik ışıklarıdır. Bu kadar hararete sebep onun güneşinin bir şulesidir.” cümleleri ile başlar. Makalenin sonunda da Şeyh İraki’nin bir menkıbesi verilmiş ve aşk konusu örneklendirilmiştir.

Doğruluk konusunun ele alındığı onuncu makale de nesir bir kısımla başlamaktadır. Nesir kısmından sonra ise sürekli yalan söyleyen turaç kuşu ile onun dostu olan arslanın hikâyesi anlatılmıştır.

On birinci makalenin konusu da bilimdir ve bilimle ilgili bölüm sonunda hikâye verilmiştir. Verilen hikâye imam Fahreddin Râzî ile Muhammed Harzemşâh arasında geçen bir olaydır.

On ikinci makalede ise yazar-çizer takımının yani ilim sahibi takımının döneği konu edilmiştir: Kalem hangi kitabı kopya etmeye başlasa bu yazısının kara olmasını gerektirir, yazıcıya ise talihsizlik işaretidir. Yeniden yazmak istese bu yüz sayfasına aklık yazanın sayfalarının da ak olmasına sebeptir.

On üçüncü makale başka insanların yardımına koşanlar hakkındadır. Nevâyî Allah’ın insanları birbirine yardım etmek için yarattığını bu bölümde belirtir ve yardımın yalnızca mal ile değil tatlı söz ile de yapılabileceğini ifade etmiştir. Makalede bu konu Eyyûb-ı Halef ve hırsızın hikâyesi üzerinden örneklenmiştir.

Dünyanın değişikliğinin anlatıldığı on dördüncü makalede İskender-i Zülkarneyn’in ölüm zamanında verdiği vasiyet ele alınmıştır. İskender öleceği vakit hekimler

İskender’i yaşatmaya çalışırlar ancak hiçbir fayda bulamazlar. İskender ölmeden önce adamlarını yanı başına toplayarak şu vasiyette bulunur: “Öldükten sonra bir kolumu kabirden çıkarın, ta ki dünya bilsin ki yedi iklimin sahibi olan İskender eli boş olarak gitti.”

On beşinci makalede cehalet yüzünden içkiye düşkün olan insanların hicvi içkiye âşık olan bir İsrailinin hikâyesi üzerinden anlatılmıştır. Nevâyî bu bölümde sarhoş olma durumunu şiddetle eleştirir ve kötü alışkanlık olarak gördüğü sarhoşluk durumundan tövbe edilmesi gerektiğini önerir.

On altıncı makalede mert kişiler ve cihat konusu ele alınmıştır. Bu makalede Nevâyî dindar gözükp dini, dünya çıkarları uğruna kullananları lanetlemektedir. Nevâyî, Allah yolunda cihat edilmesini teşvik etmektedir; cihat uğrunda ölmeyi ise İsa nefesinden esen tatlı bir rüzgara, kılıcının açtığı ölüm penceresini ise cennet yoluna ve kanını da cennet gülüne benzetmektedir. Abdullah Mübarek’in kafirlere galip gelmesinin nedenini Nevâyî, Hasan bin Rebi ağzından bu bölümde anlatmaktadır.

On yedinci makalede ömrün bahar ve hazanı anlatılmıştır. Bölümün nesir kısmında Nevâyî, gençlik baharının letafeti ve güz yaşlılığının soğukluğundan şu şekilde bahsetmiştir: Gençlik baharının letafeti; yüzü gülünü reyhana benzeyen hatlar ile gül ve reyhanı kışkandıracak derecede süsler. Güz yaşlılığının soğukluğu; gülistanın ağaçları yapraksız ve kuşları sessizdir ve yaşlılık güzü beden gülistanının taze gülleri onda berbat olmuş ve havaya savrulmuştur. Nevâyî, İmam-ı Zeynel Âbidîn ve kızının hikâyesi üzerinden insanın her şeyden önce ve her şeyden çok Allah’ı sevmesini dile getirmiştir.

On sekizinci makalede insanların dünyanın gamına aldırış etmemeleri gerektiğinden bahsedilmiştir. Bu makalede Nevâyî, dünyadaki mücadelesinden bahsedip insanların mert bir şekilde mücadelede etmesini ve bunu yaparken de gamlarını, kederlerini unutmalarını ister. Bu bölümde tasavvufi bir şekilde Çin hakanının ve sevgilisinin hikâyesi anlatılmıştır.

On dokuzuncu makalenin nesir bölümünde ise Horasan ve başkenti Herat’tan söz edilmektedir. Bu bölüm Nevâyî’nin kendi memleketi Horasan’a ve başkenti Herat’a

kaside yazdığı bölümdür. Herat'ın güzel ve güvenilir olmasının, halkın mutlu ve memnun olmasının sebebini Sultan Baykara'nın adalet anlayışından ve güzel ahlaklı olmasından ileri geldiğini belirtir. Bu bölümde Behram'ın hikâyesinden bahseder. Yezdecird vefat ettikten sonra oğlu Behram içkiye, zevk ve eğlenceye kapılır. Devlet erkânı ve ülkenin askeri ile polisi beraberce bütün memleketi yağmalar. Bir gün Behram, avda yolunu kaybeder ve bir köye gider. Orada bir köylü ona kuru ekmek ve su getirir. Behram etrafına baktığında her tarafta yıkılmış evler görür ve üzülen bu fakirliğin sebebini sorduğunda köylü şu şekilde cevap verir: Eskiden hâlimiz çok güzeldi. Her taraf bağ ve bahçe içindeydi. Şimdi ise padişahımız içki ve eğlenceye daldı, halimizi görmez oldu. Devlet çalışanları, askerler, polisler bizi mahvetti. Bu hale geldik. Bütün nehirler kurudu, ekinler mahvoldu şeklinde cevap aldı. Padişah bunları duyunca adaletli bir şekilde mülkü idare etmeye başlar ve halk yeniden kalkınır, mutlu olur.

Nevâyî bu hikâyede devlet yöneticisinin yani padişahın halka karışıp onların dertlerini bizzat öğrenmesi ve adalet ile ülkeyi yönetmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Yirminci makalede Bediüzzaman Mirza'ya kaside ve nasihatler bulunmaktadır. Bu bölümde Nevâyî özetle insanların Allah'ın gazabından korkmasını, iyi, cömert ve merhametli olmayı, acele işlerde bulunmamayı, başkalarıyla fikir alışverişinde bulunmayı ve halkın ahından çekinmeyi önermektedir. Bu bölümde de Hâce Muhammed Pârsâ ve oğlunun hikâyesinden bahsedilir.

Son olarak ise *Hayretü'l-Ebrâr*'ın yazılış amacından ve tasavvuftan bahsedilmiştir. Padişah ve hizmetçinin hikâyesi ile *Hayretü'l-Ebrâr*'ın isimlendirilmesi ve tarihinden bilgi verildikten sonra kitap son bulmuştur.

Hayretü'l-Ebrâr'ın bilinen yirmi bir tane nüshası vardır. Bu nüshalardan birkaçı şu şekildedir:

- *Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 1032/2, 05 Ba817/1;*
- *Bodleian Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Oxford- İngiltere MS Turk. e.59/1;*
- *Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Decourdemanche;*
- *Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Regius;*

- *Fransa Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Schefer;*
- *Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları AC9;*
- *Hıdiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 8758/2;*
- *İngiltere Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Or. 7908/1; Or. 7909;*
- *İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi 11911/1, 5451/1;*
- *İzmir Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 171;*
- *Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Edebi Türkî 123;*
- *Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2578/1, Fatih 3754/1, 3755/1, 4056;*
- *Süleymaniye Küt. Ayasofya 04334/001, 15 satır, 141 yaprak. İstins. tar. H. 903;*
- *Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kto. 809/1, 810/1. (Türk, Doğan 2015).*

Bu çalışmada Vahit Türk ve Şaban Doğan'ın Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3755/1 arşiv numaraları *Hayretü'l-Ebrâr* nüshasını esas alarak hazırladıkları *Ali Şîr Nevâyî-Hayretü'l- Ebrâr* çalışmasından faydalanılmıştır.

3. FİİLİMSİLER

Fiilimsiler için, Türkçe Sözlük olumsuz yapıları ve tümleç olabilen mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil gibi türleri bulunan fiilden türemiş şekillere verilen ad, fiilimsi tanımını yapmıştır. Türkçe gramer kitaplarında genellikle isim-fiil ekleri, fiilden isim yapım ekleri içerisinde yer almaktayken sıfat-fiil ve zarf- fiil için fiilimsiler adlandırması yapılmıştır. Örneğin Ergin; “Türk Dil Bilgisi” kitabında isim-fiil eklerini yapım ekleri içerisinde alırken sıfat-fiilleri “Partisipler” zarf-fiil eklerini ise “Gerundiumlar” şeklinde adlandırmış ve ayrı bir bölüm olarak incelemiştir.

Ergin, sıfat-fiiller için; “ Partisip zaman ve hareket mefhumunu muhafaza eden, fakat isim gibi kullanılan, isim gibi çekilen fiil şeklidir (Ergin, 2009: 454).” biçiminde bir tanımlamada bulunmuştur. Bu fiil şekillerini yapmak için ise fiil kök ve gövdelerine partisip eklerinin getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Ergin, 454).

Gerundiumlar için ise;

Hareket hâli ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne partisipler gibi nesne ifade ederler. Gerundiumlar şahsa ve zamana bağlanmayan mücerret bir hareket hâli karşılarlar. Hâl ve durum karşılayan kelimelere zarf diyoruz. Şu hâlde gerundiumlar fiillerin zarf şekilleridir. Onun için partisibe isim fiil dediğimiz gibi, gerundiuma da zarf -fiil diyebiliriz (Ergin, 459).

Banguoğlu ise fiilimsiler için, “Türkçenin Grameri” kitabında *yatık fiiller* adlandırmasını kullanmıştır ve yatık fiilleri; ad-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller olarak üç gruba ayırmıştır. Çekimsiz fiillere yatık fiiller adını veren Banguoğlu, fiillerin isimleşmiş biçimleri olarak adlandırdığı yatık fiillerin fiil kişi eklerini alamayacaklarını ifade ettikten sonra onların ad, sıfat ve zarf işleyişinde kullanıldıklarından dolayı tamamen olmasa bile bir yargıya yüklem olabildikleri için onları diğer fiil üremelerinden ayırmaktadır (Banguoğlu, 2015:419).

Kemal Eraslan da “Eski Türkçe’de İsim-fiiller” adlı eserinde sıfat-fiilleri “isim fiiller” olarak adlandırmış ve konuyla ilgili birtakım araştırmacılarının görüşlerini verdikten sonra kendisi de bazı çıkarımlarda bulunmuştur. “İsim fiiller, isimler gibi kullanılan , hâl, iyelik ve çokluk eki alabilen, edatlara bağlanabilen hususi bir fiil şeklidirler” (Eraslan, 1980:5).

Eraslan, adı geçen eserinde fiilimsilerin özelliklerine, anlam ve ifadelerine, yapılarına, kullanım alanlarına, kullanım biçimlerine tek tek yer vermiştir. Ona göre isim-fiiller -isim-fiillerden kastı sıfat-fiillerdir.- zaman bildirerek nesnelere geçici bir şekilde hareket özelliği katar. Zaman bildiren sıfat-fiilleri; geniş zaman isim-fiilleri, geçmiş zaman isim-fiilleri ve gelecek zaman isim- fiilleri olarak gruplara ayırır.

Anlam ve ifadeleri açısından Eraslan sıfat-fiilleri şu şekilde tasnif etmiştir:

Tablo 3.1. Kemal Eraslan- Eski Türkçe’de isim-fiiller- mana ve ifadelerine göre isim-fiiller (Eraslan, 16-24)

Zaman İfadesi	Geniş zaman ifadesi taşıyanlar -ğAn /kAn -Ar/-Ur , -mAz	Geçmiş zaman ifadesi taşıyanlar -DUk, -mİş, -yUk	Gelecek zaman ifadesi taşıyanlar -DAçI, -GU, - AcAk, -AsI
Şahıs İfadesi	-DAçI, -DUk, -GAn, -ğII, -ğmA, -mİş		
İsim İfadesi	Vasıf ismi ifadesi -DAçI, -DUk, - GAn, -ğII, -ğmA, - GU, -mAz, -mİş, yUk, -r / -Ar, -Ur	Fail ismi ifadesi -DAçI, -GuçI	Hareket ismi ifadesi -DUk, -GU, -mİş, -r / -Ar, -Ur
Hareket İfadesi	-DAçI, -DUk, -GU, -mAz, -mİş, -yUk, -r /-Ar, -Ur		
Aktif ve Pasif İfadesi	-DUk, -GU, -mİş, -yUk, -r / -Ar, -Ur		

Zeynep Korkmaz ise “Türkiye Türkçesi Grameri –Şekil Bilgisi” kitabında fiilimsileri “Çekimsiz Fiiller” başlığı altında incelemiştir. Korkmaz’a göre çekimsiz fiiller, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak şahıs ekleri alarak çekime girmediklerinden ötürü yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş fiil özelliği taşıyan fiillerdir (Korkmaz, 863).

Çekimsiz fiiller, bir iş, oluş, bir kılış ve bir durum bildirdikleri, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabildiği, bir türü zaman gösteren ekler de alabildiği için bu yönleri ile fiil özelliği taşırlar. Ancak, çekime girmemiş olmaları dolayısıyla, diğer yönleri ile de ad sınıfına girerler. Bunlar aslında ad gibi

kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi yüklenmiş olan fiil şekilleridir. Bu nedenle de ad çekimi ve iyelik ekleri alabilirler, cümlede özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olabilirler; yani, ad yönleri ağır basar (Korkmaz, 863)

şeklinde açıklamıştır.

Korkmaz, fiilimsileri üç gruba ayırmıştır: ad-fiil (infinitive, mastar), Sıfat-fiil (participium, partisip), Zarf-fiil (gerundium, gerundif). İsim-fiiller için fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmayan fiil isimleridir şeklinde tanımlamış ve isim fiil ekleri olarak *-mA*, *-mA*, ve *-İş / -Uş* eklerini vermiştir. Sıfat-fiiller ise sıfat gibi kullanılan fiillerdir dedikten sonra “ Sıfat-fiiller, bir yanları ile sıfat bir yanları ile fiillerdir. Fiil özellikleri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sığa aktararak varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleri ile geçici olarak vasıflandırırılar.” (Korkmaz, 909) şeklinde bir açıklama yapmıştır. Korkmaz çeşitli açıklamalardan sonra sıfat-fiil türlerini vermiştir:

- Geçmiş zaman bildiren sıfat-fiiller,
- Geniş zaman bildiren sıfat-fiiller,
- Gelecek zaman bildiren sıfat-fiiller,
- İ- ek fiili ile kurulan sıfat-fiil (age, 911).

Zarf-fiiller bir yanıyla fiil, bir yanıyla zarf özelliğı gösteren fiil şekilleridir. “... fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağı bir yargı bildirmeyen; ancak, yargı bildiren fiiller yanında, onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yapan yardımcılarıdır” (Korkmaz, 983).

Karaağaç, “Türkçenin Dil Bilgisi” adlı gramer kitabında bir bütün olarak fiilimsiler başlığına yer vermemiş, isim-fiilleri *Eylemden Ad Yapma Ekleri* başlığı altında alırken sıfat-fiiller ve zarf-fiiller için ayrı bir başlık açmıştır. Sıfat-fiilleri, *Ad-Eylem Ekleri* başlığı altında; zarf-fiilleri de *Zarf-eylem* başlığı altında incelemiştir.

Tüm bu görüşlerden sonra diyebiliriz ki sözdizimsel olarak tümceleri birbirine bağlayarak Türkçenin anlatım gücünü ve anlatımını kolaylaştıran fiilimsiler, fiillerden farklı olarak artık tam anlamıyla yargı bildiremedikleri için çekimsiz fiiller olarak ele alınmakta bir yanıyla da fiilimsi eklerinden sonra isim çekim ekleri alabildikleri için de isim gibi kullanılabilen fiilimsiler genel olarak üç başlık altında incelenir: İsim-fiiller, sıfat-fiiller ve zarf-fiiller. Ancak birtakım araştırmacılar isim-fiilleri, fiilden isim yapma ekleri içerisinde alırken birtakım araştırmacılar da ayrı bir başlık olarak değerlendirmektedir.

Yine pek çok araştırmacı fiilimsiler içerisinde zarf-fiilleri gerek yapısı bakımından gerekse işlevi bakımından ayrı olarak ele almıştır. Diğer fiilimsilerden farklı olarak genellikle üzerlerine birtakım çekim ekleri, iyelik ekleri alarak kalıplaşma yoluyla oluşan zarf-eylemler için çalışmamıza birtakım araştırmacıların görüşlerini ekleme gereği duyduk.

Yapılarına Göre Zarf-Fiiller

Tahir Nejat Gencan yapılarına göre zarf-fiilleri şu şekilde ayırır:

- Özel eklerle fiil kök ve gövdelerinden türeyenler;
- Başka ek ve edatlarla isim-fiillerden, sıfat-fiillerden türeyen bağ-fiiller, yani ulaçlardır (Gencan, 199).

Gencan, Dil bilgisi işlevlerine göre ise zarf-fiilleri şu şekilde ayırır:

Tablo 3.2. Tahir Nejat Gencan - dil bilgisi işlevlerine göre zarf-fiiller (Gencan, age., 199-205)

Hal Zarf-Fiilleri	-ArAk, -ken, -A
Artçıl Zarf-Fiilleri	-IncA (-geç), -(I)r-mAz
Başlama Zarf-Fiili	-AlI
Bitirme Zarf-Fiili	-IncAyA kadar
Vakit Zarf-Fiilleri	-DIkçA, eski metinlerde: -DığIncA
Zaman Zarf-Fiilleri	-mAdAn, -DIktAn sonra
Nedenlik Zarf-Fiili	...için, -den, -den dolayı
Bağlama Zarf-Fiili	-Ip, eski metinlerde: -üp, -UbAn, -UbAnI, -UbAnIn

Tahsin Banguoğlu, zarf fiilleri işlevlerine göre şu şekilde tasnif etmiştir:

Tablo 3.3. Tahsin Banguoğlu - Türkçenin Grameri- işlevlerine göre zarf-fiiller (Banguoğlu, age,. 428-440)

Ulama Zarf- Fiilleri -Ip, ArAk	Hal Zarf-Fiilleri -A, ArAk, -ken
Karşıtlama Zarf-Fiilleri - mAdAn, -mAksIzIn	Sebep Zarf-Fiilleri -mEklE, -mEylE, -dİğIndAn -dIk ve -AcAk sıfat fiilleri iyelik ekleri ve dolayı, dolayısıyla, ötürü, sebebiyle vb. takılar alarak sebep zarf fiillerini oluşturur.
Karşılaştırma Zarf-Fiilleri a. Gerçek Karşılaştırma Zarf- Fiilleri -dİgI gibi, -dİgI kadar, -AcAğI gibi, - AcAğI kadar b. Tutmaca Karşılaştırma Zarf - Fiilleri -Ası, -mİş, -Ir, -AcAk ve bazen de -Iyor fiil gövdelerine -ce, -cesine ekleri ve gibi, kadar takıları getirilerek tutmaca karşılaştırma zarf fiilleri yapılır.	Zaman Zarf – Fiilleri İzleme Zarf-Fiilleri -IncA b. Vakitleme Zarf- Fiilleri -dIkçA c. Eşzaman Zarf-Fiilleri -dIkA, -dİğIndA d. Başlangıç Zarf-Fiilleri -AlI, -DıktAn beri, -dİğIndAn beri e. Bitim Zarf-Fiilleri -IncA, -AsIyA, -IncAyA dek, IncAyA değin, -AnA kadar f. Öncelik Zarf-Fiilleri -mAdAn, g. Sonralık Zarf – Fiilleri -dIkA sonra

Faruk Kadri Timurtaş da zarf-fiil eklerini işlevlerine göre üç ana gruba ayırmıştır:

Tablo 3.4. Faruk Kadri Timurtaş- Eski Türkiye Türkçesi- işlevlerine göre zarf-fiiller (Timurtaş, age,. 137-140)

Hal Zarf-Fiilleri	Zaman Zarf-Fiilleri	Bağlama Zarf-Fiilleri
-A -ArAk -I -ken	-(G)IncA -mAdIn -mAzdIn -(G)AlI -IcAk, -IcAgAz -dIkçA, -dİgIncA, -dIkA, dİğIndA	-Ip -UbAn, -UbAnI, -UbAnIn

Korkmaz, zarf-fiilleri hem yapılarına göre hem de işlevlerine göre ele almıştır. Yapılarına göre zarf-fiilleri üç ana gruba ayırmıştır: 1.Gerçek zarf-fiiller, 2. Sıfat-

fiillere bazı çekim ekleri getirilerek yapılan zarf-fiiller, 3. Yapıca bunların dışında kalan veya zarf-fiiller olarak kullanılan şekilleridir (Korkmaz, 984).

Tablo 3.5. Zeynep Korkmaz – Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi- yapılarına göre zarf-fiiller (Korkmaz, age,. 948- 1038)

Gerçek Zarf-Fiiller	Ad-Fiil ve Sıfat Fiillerle Kurulan Zarf-Fiiller	Değişik Yapıdaki Zarf-Fiiller
-(y)A, -(y)I / -(y)U, -(y)ArAk, -(y)Ip / -(y)Up, -(y)IncA, -(y)UncA, -ken, -mAdAn, -(y)AlI	-mAksIzIn, -mAklA, -mAsIylA, -DIkça / -DUkça, -cAsInA, / -IrcAsInA / - mIşcAsInA / - IyormUşcAsInA / - (y)AcAkçAsInA / - (y)AcAkmlşcAsInA, -mAclIsInA, -mAmAcIsInA, -dIktAn / -dIğIndAn, -mAsIndAn, -mAktAnsA, -DIktA / -DUktA, -DIğIndA / -DUğUndA, -AcAğIndA, -IşIndA / - UşUndA, -AcAğInA, -AsIyA,	-r (-Ar, -Ir / -Ur)... -mAz, -DI...mAdI, -DI mI, -sA (<sAr),

Korkmaz zarf-fiilleri işlevlerine göre ise tarz bildiren zarf-fiiller ve zaman bildiren zarf-fiiller olmak üzere iki gruba ayırmıştır (Korkmaz, 1039).

Tablo 3.6. Zeynep Korkmaz- Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi- işlevlerine göre zarf-fiiller (Korkmaz, age,. 1039)

Tarz Bildiren Zarf – Fiiller	Zaman Bildiren Zarf – Fiiller
1. Art arda tekrarlanan bir hareketi karşılayan ve mAk suretiyle anlamını veren zarf-fiiller: -A /-(y)A, -(y)ArAk, -(y)ArAktAn, -mAklA, -(y)Ip / -(y)Up, 2. Birleşik fiiller içinde, asıl fiili tasvir görevi yüklenmiş zarf-fiiller -(y)A, -(y)I /-(y)U + bil-, dur-, gör-, kal-, ver-, yaz-, -(y)Ip / -(y)Up + dur-, -(y)Ip / -(y)Up + git-, -(y)Ip / - (y)Up kal- 3. İki ayrı hareketin art arda tekrarlandığını gösterenler: -(y)Ip / -(y)Up... (y) ArAk, -(y)ArAk...-(y)Ip / -(y)Up, 4. Asıl fiile “-dığı için, -dan dolayı” anlamında bir sebep ilişkisi kuranlar:	1. Asıl fiilin gösterdiği hareketle aynı zamanda yapılan başka bir hareketi gösteren zarf-fiiller: - (y)ArAk, -(i)ken 2. Asıl fiildeki hareketin kendisindeki hareketin hemen arkasından ve birbirine bağlı olarak yapıldığını gösterenler: - (y)ArAk, -(y)Ip / -(y)Up 3. Kendindeki hareketin asıl fiildeki hareketten daha önce yapıp bitmiş olduğunu gösterenler: - (y)IncA, -(y)UncA 4. Asıl fiildeki hareketin gerçekleşme zamanını kendindeki hareketin gerçekleşme zamanına bağlayan ve “-dığı anda” anlamı verenler: - (y)IncA / - (y)UncA, -DI mI / -DI mI 5. Asıl fiilde kendisine bağlı olumsuz bir sonuç doğuran zarf-fiiller: - (y)IncA / -(y)UncA 6. Zamanca, kendindeki hareket gerçekleşmeden asıl fiildeki hareketin gerçekleşmeyeceğini bildiren

-(y)ArAk, -mAyIncA 5. “mAdAn, mAkIzIn” anlamında olumsuzluk bildiren zarf -fiil -mAyArAk 6.Olumluluk olumsuzluk açısından kararsızlık veya şüphe bildiren ve aynı kök veya gövdenin olumlu olumsuz biçimlerinin tekrarına dayanan zarf -fiiller: -(y)Ip / -(y)Up -Ma 7.Kendinden önceki kelimenin yönelme durumu ile kullanılınca deyimleşmiş olan... “ise” anlamındaki zarf fiil: gelince 8.Asıl fiildeki hareketin kendindeki harekete bağlı olmadan olduğunu gösteren “maksızın” anlamı veren zarf fiil: -mAdAn 9.Asıl fiildeki hareketle zıtlaşan ve “-dığı halde, ...rağmen” anlamını verenler: -(İ)ken 10. Asıl fiilin gösterdiği harekete bağlı olmadan gerçekleştiğini gösterenler: -mAdAn, -mAkIzIn 11.Kendisinden hareketle asıl fiildeki hareketi aynı fiil kök ve gövdesine bağlayan ve asıl fiildeki hareketi abartanlar: -DIkçA, -DUkçA 12.Asıl fiile miktar ve derece gösterme işlevi ile bağlanan zarf-fiiller:-DIğIncA 13. Asıl fiildeki hareketin şartını bildiren olumlu veya olumsuz zarf-fiiller: -mAcAsIna, -mAmAcAsInA 14.Asıl fiille aynı zamanda gerçekleşen ve asıl fiildeki hareketin tarzını, benzetme ve karşılaştırma dayanarak bildiren zarf fiiller:-IrcAsIna /-UrcAsInA; -mIşcAsInA /-mUşcAsInA; -yorcAsIna, -AcAkAsInA 15.Asıl fiildeki hareket, kendindeki hareketin doğal bir sonucu olanlar: -DIktAn /- DUktAn sonra, mAdIktAn sonra 16.Asıl fiildeki hareketin sebebini bildirenler: -mAsIndan, -DIğIndan, -mAdIğIndan 17. Asıl fiildeki hareketin gerçekleşmesini kendisindeki hareketin tercihine bağlayan zarf-fiiller: -mAktAnsA 18.Asıl fiildeki hareketin gerçekleşmesini şarta bağlayan zarf fiiller: -sA	zarf-fiiller: -mAyIncA, -mAdIkcA 7. Zaman bakımından “-dan sonra, geçince” anlamıyla kalıplaşmış olan zarf – fiiller: -(y)ince 8. Zamanda sürerlik gösteren ve “bir zamandan beri” anlamı veren zarf- fiiller: -(y)All, -(y)All beri, -(y)AllIdAn beri, -DI... -(y)All 9. Zaman bakımından asıl fiilden önce gerçekleşen ve olumsuzluk bildiren –“madan önce” anlamındaki zarf-fiiller: -mAdAn 10. Kendisini gösterdiği hareketle asıl fiilin gösterdiği hareket arasında yalnızca zaman ortaklığı bulunan zarf-fiiller: -(İ)ken 11. Henüz gerçekleşmemiş, niyet ve tasavvur durumunda olan bir hareketi bildirenler: -mIşken 12. Zamanda imkân ve fırsat yakalama bildirenler: -mışken ~ -mışken 13. Asıl fiildeki hareketin kendindeki hareketin hemen arkasından gerçekleştiğini bildiren ve zamanda çabukluk gösterenler: -mAsIylA, -r...-mAz, -DI /-DU – mAdI 14. Asıl fiildeki hareketin engellediği niyet durumundaki zarf-fiiller: -AcAk iken ~ -AcAkken 15. Asıl fiildeki hareketin süresini kendisindeki hareketin süresiyle denkleştiren ve zamanda sürerlik, sık sık oluş veya kesintili tekrar gösterenler: -DIkçA /- DUkçA 16. Asıl fiildeki hareketin kendinden sonra gerçekleştireceğini bildirenler: -DIktAn sonra, -DUktAn sonra 17. Asıl fiildeki hareketin zamanını belirleyenler: -DIktA, -DUktA, -AcAğIndA 18. Asıl fiildeki hareketin gerçekleşmesini, zamanca zıt nitelikteki başka bir hareketin engellemesine bağlayanlar: -AcAğInA 19. Asıl fiildeki hareketin zaman sınırını belirleyen zarf-fiiller: -AsIyA, -AsIyA kadar
---	--

Gülsevin ise zarf-fiiller için fiilleri başka fiillere bağlamak üzere zarflaştırıcı eklerdir, der ve sözlerine şu şekilde devam eder: “Aslen zarf-fiil eki olan şekiller bulunduğu gibi, başka eklerin bir araya gelmesi ile zarf-fiil fonksiyonunu üstlenen yapılar da vardır (-dUk+dA gibi). Ayrıca, cümlelerin içindeki başka unsurlarla bir araya gelerek zarf-fiil görevinde kullanılmış olan zaman veya kip ekleri de bulunmaktadır (Ör.: kaçan...F-dI yapısı, ‘...-dığında, ...-ınca’ anlamında kullanılmaktadır.) (Gülsevin, 135-136).

Tablo 3.7. Gürer Gülsevin Eski Anadolu Türkçesinde ekler yapılarına ve işlevlerine göre zarf-fiiller (Gülsevin, Age., 136-144)

I. Zaman Zarf-Fiilleri
1. Müstakil Eklerle Yapılanlar A-Orijinalde zarf-fiil eki olanlar: -(y)I ² cAk, -(y)I ² ncA, -(y)I ² cAGAz, -(y)I ² ncAK, -(y)AlI, -MA ² dIn, -sA B- Sıfat-fiillerden türetilenler: -dUkdA, -dUk+iyelik+dA, -dI ² sA, -mAzdAn öñ(din) 2. Cümlelerin İçindeki Diğer Unsurlarla Birlikte Fiillerin Zarflaştığı Kullanılışlar: çûn(ki)...F. -d+kişi, çûn(ki)...F-(y)A+kişi, kaçan (kim)...F.-d+kişi, kaçan(kim)...F.-dIsA, kaçan(kim)...F.-(y)A+kişi, kaçan(kim)...F.-(y)IcAK, kaçan (kim)...F.-Sa+kişi, tâ ki...F-(y)IncA(yA), tâ...F-mAyIncA,
II. Hâl Zarf-Fiilleri
1. Müstakil Eklerle Yapılanlar A- Orijinalde zarf-fiil eki olanlar: -ken, -(y)V: -(y)A, -(y)I ve -(y)U; -(y)ArAk B- Sıfat-fiil eklerinden türetilenler: -dUkCA
III. Şart Zarf-Fiilleri
1. Müstakil Eklerle Yapılanlar A-Orijinalde zarf-fiil eki olanlar: -sA+kişi, -(V)rsA+kişi, eger...F.-dI+kişi+sA, eger...F.-sA+kişi, eger...F.-(V)rsA+ kişi, eger...F.-(y)Aydl, her kim...F.-sA+kişi, her kim...F.-(v)r, her kim...F.-(V)rsA+ kişi, her kim...F.-(y)A
IV. Bağlama Zarf-Fiilleri
-(y)Up, -(y)UbAn, -(y)UbAnIn

Jean Deny'e göre zarf-fiiller işlevlerine göre şu şekilde ayrılmaktadır:

Tablo 3.8. Jean Deny- Türk dil bilgisi- İşlevlerine göre zarf-fiiller (Deny, age., 765-919)

I. Bağlama Kipleri -Ip'lı zarf-fiil	II. Şimdiki Zaman Zarf-Fiilleri ve Zarf-Fiil Deyimleri -ArAk'lı zarf-fiil -olmak üzere'li zarf-fiil -A'lı veya -I'lı zarf-fiil (uygunlaşık zarf-fiil)
III. Zaman Zarf-Filleri ve Zarf-Fiil Deyimleri -dIktA -DıkçaA -IncA -IncAyA kadar -All -dIktAn sonra -mAdAn (önce) veya -mAzdAn (önce)...	IV. Sebeplik Zarf-Fiil ve Zarf-Fiil Deyimleri -meyin'li ve -mağın'lı zarf-fiil -mAkIA'lı biçim
V. Karşılaştırma Zarf-Fiil Deyimleri -DIK'lı çekimler -AcAk'lı çekimler -AcAk kadar -cAsInA	VI. Başka Zarf-Fiiller ve Zarf-Fiil Deyimleri -dIktAn başka'lı zarf-fiil -AcAk, -AcAğImA, -AcAk yerde -maktAn ise

3.1. Çağatay Türkçesinde Kullanılan İsim-Fiiller

Yukarıda da bahsedildiği gibi isim-fiiller genellikle Türkçe gramer kitaplarında ayrı bir bölüm olarak verilmemektedir. Çağatay Türkçesinde var olan isim-fiiller için de aynı durum geçerlidir. Eckmann gerek *Çağatayca El Kitabı*’nda gerek ise *Çağatayca İsim-Fiiller* adlı makalesinde ayrıma gitmemiştir. Adı geçen kitapta -mA isim-fiili ve (-I)ş isim-fiilini, fiilden isim yapma ekleri içerisinde verirken diğer bir adı geçen makalede ise isim-fiiller başlığı altında sıfat-fiilleri işaret etmiştir. Bütün bunlardan yola çıkarak Çağatay Türkçesindeki isim-fiiller olarak -mA, -(I)ş ve -mAk mastarını verebiliriz.

-mAk mastarı Çağataycada genişletilmiş olarak da karşımıza çıkmaktadır:

- -makçı /- mekçi + bol- veya è(r)-
- -mak /- mek + bol- veya è(r)
- Masdar -lık/- lik ekiyle de genişletilebilir.

3.2. Çağatay Türkçesinde Kullanılan Sıfat-Fiiller

Günay Karaağaç tarafından çevrilen Janos Eckmann’ın “Çağatayca El Kitabı”nda sıfat-fiiller için *partisipler* terimi kullanılmıştır. Eckmann, Çağatay Türkçesinde kullanılan sıfat-fiillerinin tanımını “İsim hususiyetleri taşıyan fiil şekillerine partisip denir. Bunlar, isimler gibi, çokluk, iyelik ve hal ekleri ile çekim edatlarını alabilirler; özne, nesne, sıfat, zarf niteleyicisi ve bir cümlede fiilin isim unsuru olarak kullanılabilirler (Eckmann, 2013: 107).” şeklinde yapmıştır.

Eckmann bu tanımlamanın ardından Çağatay Türkçesi’nde kullanılan sıfat fiilleri sıralamıştır: 1. -ğan/-gen (sedasız konsonantlardan sonra daha çok -kan/-ken) partisibi; 1. -ğu/-gü (sedasız konsonantlardan sonra daha çok -ku/-kü) partisibi; 3. -mak /-mek (hareket ismi, mastar) partisibi; 4. Geniş zaman partisibi: -r, -ar/-er, -ur/-ür; 5. -mas/-mes; 6.-mış/-miş olmak üzere altı ana gruba ayırmıştır. Bu adı geçen eklerle ilgili örnekler ve bilgiler de yine maddelerde mevcuttur (Eckmann, 108-113).

3.3. Çağatay Türkçesinde Kullanılan Zarf-Fiiller

Eckmann tarafından *gerundiumlar* olarak adlandırılan zarf-fiiller çeşitli nitelikleriyle Çağatay Türkçesinde karşımıza çıkmaktadır: Hareketin şeklini, devamlılığını göstermek için, amaç ve hedef belirlemek için, zamanı ifade etmek gibi sebeplerle zarf-fiiller kullanılmıştır.

Yine Eckmann *Çağatayca El Kitabı*'nda gerundiumlara geniş bir ölçüde yer vermiş, örnekleriyle birlikte kullanım alanlarını detaylandırmıştır. Eckmann'a göre Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf-fiiller şunlardır:

- -a / -e, -y Gerundiumu (belirsiz gerundium);
- -ğaç / - geç / - kaç / -keç gerundiumu;
- -ğalı / - geli / -kalı / - keli gerundiumu;
- -ğünça / -günçe ve -ğuça / güçe gerundiumu, sedasız konsanantlardan sonra -künça / -künçe ve -kuça / - küçe;
- -may / -mey ve -mayın/ -meyin gerundiumu (olumsuz gerundium).

Melike Uçar da Argunşah'ın "Çağatay Türkçesi" kitabının tanıtım yazısında Çağatay Türkçesinde kullanılan zarf fiilleri: -A, -I, -U, -y, -UrçA, -ArGA, -UrGA, -DI érse, -GAç, - KAç, -GAlI, -KAlI, -GAnçA, -GAndA, -KAndA, -GAndIn, -GUçA, -KUçA, -GInçA, - GUnçA, -KUnçA, -(I)bAn /- (U)bAn, -bAn, -ken, -mastIn burun, -mAy, -mAyIn, -(I)p (Uçar, 248) şeklinde sıralamıştır.

Çalışmamız Çağatay Türkçesi dönemindeki "Hayretü'l-Ebrâr" adlı eserle sınırlı olduğu için eserimizde tespit ettiğimiz isim-fiil eklerinin, sıfat-fiil eklerinin ve zarf-fiil eklerinin işlevleri üzerinde durulacaktır:

- “ /-mA/, /-mAk/, /-(I)ş/ isim-fiilleri,
- /-gU/, /-GAn/, /-(A)r/, /-mAs/, /-mIş/ sıfat-fiilleri
- ve /-(I)p/, /-A/, /-mAy/, /-mAyIn/, /-GAç/, /-GAndA/, /-GU(n)çA/, /-(I)bAn-(U)bAn/, /-UrdA, /-UrGA/ , /-ğalı - geli/ zarf-fiilleri”.

4. HAYRETÜ'L -EBRÂR'DA FİİLİMSİLER

4.1. İsim-Fiiller

4.1.1. /-mAk / İsim-Fiil Eki

Araştırmacılar tarafından genellikle fiilden isim yapma ekleri içerisinde bulunan /-mAk/ ekiyle ilgili görüşlerden bazıları şu şekildedir:

Timurtaş, “Fiilin mastar şeklidir, bir hareket ve oluşun mücerret ismidir. Her fiil tabanına getirilebilir. Mastarlar isim mahiyetinde oldukları için, ismin cümledeki bütün fonksiyonlarına sahiptirler; fâil, nesne, predikat vs. olurlar” (Timurtaş, 82) şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Türkiye Türkçesinde fiillerin hareket isimlerini yapan bu ek aynı zamanda cümle içerisinde isim gibi görev almaktadır. İlk olarak Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde karşımıza çıkan ek yine bugünkü görev ve işlevinde bu metinlerde kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde -mağ /-mek, -mağ /-meh ve kendisinden sonra ünlü geliyorsa da -mağ /-meg biçimlerinde kullanımı göze çarpmaktadır. Ek, -lık / -lik ekini alarak genişlemiş biçimleriyle de karşımıza çıkmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi'nde de ek yine hem fiillerin hareket isimlerini gösterme görevinde kullanılmış hem de kalıcı isimler meydana getirmiştir (Bayraktar, 10-14).

Eckmann, ekin hareket ismi yaptığını; çokluk, iyelik ve hal ekleri alabildiğini belirttikten sonra ekle ilgili yapıları sıralamıştır: 1. -mağ / -mek bol- veya é(r)- “niyet etmek, karar vermek, belirlemek”, 2. -mağçı /-mekçi bol veya é(r)- “üzere olmak, kararlaştırılmak, belirlenmek” 3. anlamda değişiklik meydana getirmeden yine -lık / -lik ekini de alabilir (Eckmann, 110-111).

4.1.2. /-mA / İsim-Fiil Eki

Timurtaş, “Eski Türkçede ve Eski Türkiye Türkçesinde bu ekle *müşahhas manada* isim yapıldı. Ekin hareket ve oluş ismi olarak kullanılması ve -mağ, -mek

mastarının hafifletilmiş şekli olarak kabul edilmesi, son yüzyıllarda görülmektedir” (Timurtaş,81).

Banguoğlu, -mA isim fiilinin -mAk isim fiilinden geldiğini ve isim fiil işleyişinde çok ve çeşitli bir biçimde kullanıldığını belirtmektedir. Her türlü isim çekim eklerini ve iyelik eklerini alabildiğinden temel cümlelerin bütün unsurlarının veya bunlara ait belirtme öbeklerindeki isimlerin yerini alabildiğini de eklemiştir (Banguoğlu 421).

Karaağaç da diğer araştırmacıların görüşlerine paralel olarak ekin bütün fiil kök ve gövdelerine gelerek fiilden isim yapan bir ek olduğunu söylemektedir. Türkçenin bütün dönemlerinde işlek olarak kullanılan ek yalnızca eylem adları ve isim fiiller değil aynı zamanda kalıcı isimler de yapmaktadır: dol- > dolma, yaz- > yazma vb. (Karaağaç 279-280).

4.1.3 /-(I)ş / İsim-Fiil Eki

Karaağaç, bütün eylem kök ve gövdelerine getirilen ve Türkçenin bütün zamanlarında yaygın ve işlek olan bir ek olduğunu ifade etmiştir. Ek, eylemleri biçim olarak adlandıran sözler yapar ve bu sözler kalıcı isim oluşturmada oldukça elverişlidir (Karaağaç, 280-281).

/-(I)ş / isim-fiil eki de diğer isim fiil eklerinde olduğu gibi çeşitli görevlerde kullanılmaktadır. Orhon Türkçesinden itibaren yaygın olarak kalıcı isim görevinde kullanılmasına karşılık hareket ve oluş bildiren isimlerde türetmektedir.

4.2. Sıfat-Fiiller

4.2.1. /-mAs / Sıfat-Fiil Eki

Eraslan, İsim-fiiller grubuna dahil ettiği -maz/-mez eki için olumsuz anlam taşıdığını ve bu nedenle de yalnızca olumlu fiil kök ve gövdelerine getirilebildiğini belirtmiş ve aynı zamanda Türk lehçe ve şivelerinde işlek bir şekilde kullanıldığını da ifade etmiştir. Doğu Türkçesi’nde ek, -z > -s değişmesi ile -mas/ -mes biçimine, Abakan, Şor ve diğer birtakım şivelerde de m- > b-, p- değişmesi ile -bas/ -bes, -pas/ -pes şeklini almıştır (Eraslan, 28).

Karaağaç “Geniş zamanın olumsuzunu bildirmede kullanılan bu ek, zaman zaman donuklaşıp kalıcılaşabilir” (age. 304.) şeklinde bir açıklama yapmış ve fiillerden nitelik veya da bu niteliği karşılayan varlığı bildiren isimler yapar, diyerek de ekin kullanım alanını vermiştir: ayrıl-> ayrılmaz; bilin-> bilinmez; bit-> bitmez vs. (age. 304.)

Korkmaz, “Yapıca -mA- olumsuzluk eki ile -z ekinin birleşmesinden oluşmuş bulunan -mAz eki de her türlü fiil kök ve gövdesine gelebilir. Eklendiği fiile olumsuz anlamda sürerlik katar ve adların önünde sıfat görevi yapar” şeklinde açıklamada bulunmuştur (age. 957).

Eckmann, ekin kullanılışının -r, -ar / -er. -ur/ -ür sıfat fiil kullanılışıyla aynı olduğunu belirtir. Ekin hareket ismi, özne ismi yaptığını ve -maslık /-meslik eki ile mücerret isimler oluşturduğunu ifade eder (age. 112-113).

4.2.2. /-GU/ Sıfat-Fiil Eki

“ Bütün Türk lehçe ve şivelerinde kullanılan ve gelecek zaman ile gereklilik ifadesi taşıyan isim-fiil ekidir. Çağataycada ek genellikle ünsüz uyumuna bağlı olarak kullanılmıştır. Doğu Türkçesinde ekin +çı /+çi; +luğ / +lük; +suz / +süz isimden isim yapma ekleriyle genişlemiş şekilleri yaygın olarak kullanıldığı halde, Batı Türkçesinde ancak +çı / +çi isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli, bazı değişmelerle kullanılmıştır” (Eraslan, 27).

Eckmann da sessiz konsonantlardan sonra daha çok -ku / -kü şeklinde karşımıza çıkan gelecek ve gereklilik manalarında kullanılan -gu / -gü sıfat fiil ekinin İslami Orta Asya edebî Türkçesinin Çağataycadan önceki dönemlerde de (11. - 14. yüzyıllar) kullanıldığını ancak Çağataycada daha az kullanıldığını söylemektedir (age. 109).

Eraslan’ın da belirtmiş olduğu gibi incelemiş olduğumuz Çağatay Türkçesine ait metinde /-GU/ sıfat-fiil eki üzerine /-ÇI/ yapım ekinin geldiğini ve /-GUÇI/ sıfat-fiil ekini oluşturduğunu görmekteyiz. /-GUÇI/ sıfat-fiil eki metinde fiil soylu sözcüklere gelerek onları kalıcı isim ve sıfat yapar. İnceleme kısmında bu kullanıma örnekler verilecektir.

4.2.3. /-GAn/ Sıfat-Fiil Eki

Kemal Eraslan /-GAn/ sıfat-fiil ekiyle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

Geniş zaman ve şimdiki zaman ifadesi taşıyan ve bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın şekilde kullanılan isim-fiil ekidir. Ek, Eski Türkçe devresinde yaygın şekilde isim-fiil eki olarak kullanılmış değildir. Çağataycada ekin büyük ölçüde ünsüz uyumuna bağlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Batı Türkçesine geçişte ğ / g seslerinin düşmesiyle ek, -an/ -en şeklini almıştır. -ğan / -gen, -қан / -ken eki, şekil ve zaman eki durumuna geçmeyip daha ziyade isim-fiil eki olarak kullanılmıştır. Ancak modern lehçe ve şivelerin bazısında, bu arada büyük ölçüde Doğu Türkçesinde bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin ‘nihaî fiil’ gibi kullanıldıkları dikkati çeker (Eraslan, 27).

Yine Eraslan ifadelerine şu şekilde devam etmiştir:

Doğu Türkçesinde -duḡ / -dük, tuḡ / -tük isim-fiil ekinin yerini alan -ğan / -gen, -қан / -ken geniş bir kullanılışa sahiptir. Bilhassa Çağatayca ve Özbekçe ’de bu ekle teşkil edilen isim-fiiller, isim ve yüklem ismi olarak nesne veya hareket karşılama fonksiyonları ile yaygın şekilde kullanılır. Çağataycada - ḡan / -gen, -қан / -ken ekli isim-fiillerin şahıs zamirleriyle çekimli fiil olarak kullanılışı geçmiş zaman ifadesi taşır. Ayrıca Özbekçede bu ekle teşkil edilen isim-fiillerin +lık / +lık isimden isim yapma ekiyle genişlemiş şekli hususî bir kullanılış ve fonksiyona sahiptir (age. 78).

Eckmann, bu sıfat-fiil ekin işlevlerini; hareket ismi, özne ismi veya devam eden ve tamamlanmış eylemin hareketini belirten partisip ve özne anlamı da taşıyabilir şeklinde açıklamıştır (age. 108).

4.2.4. /-mİş/ Sıfat-Fiil Eki

Geçmiş zaman ifadesi belirten bu ek Türk lehçe ve şivelerinde sıkça kullanılan bir sıfat-fiil ekidir. Eski Türkçe döneminden itibaren bu ek, şekil ve zaman eki durumuna evrilip öğrenilen geçmiş zaman fiil çekimine dönüşmüştür (Eraslan, 28).

Genel olarak bu ek geçmiş zaman anlamı veren bir sıfat-fiil ekine dönüşmüştür. Ancak kimi zaman da sıfat-fiillerin önüne gelip nitelediği isimlerin düşmesiyle oluşan adlar yapar ve bazen de kalıcı adlar yapar.

Tez konumuz “Hayret’ül-Ebrâr”da fiilimsiler ve işlevleri olduğu için /-mİş/ sıfat-fiil ekinin geçmiş zaman çekiminde kullanılmasının üzerinde durmayacağız. Çünkü /-mİş/ sıfat-fiil eki zaman bildirme görevinde kullanıldığı zaman artık fiilimsi olmaktan çıkıp zaman bildiren bir çekim ekine dönüşür.

İncelemiş olduğumuz eserde bu ekin geçmiş zaman çekiminde kullanıldığı da görülmektedir.

ferd kişi devrde tapmas nevā

yalguz avuçdın kim işitmiş şadā (2007)

Yalnız insan dünyâda kâm alamaz,
tek elden ses çıktığını kim duymuş? (2007)

vāy ki yüz taş ara yalguz başım

çarh sağınmış ki irür yüz başım (2048)

Eyvâh yüz taş ortasında kalan başım!

Dünyâ, yüz başım olduğunu düşünmüş (2048)

cürm nevâyîni köp itmiş melûl

yâ rab özünġ tevbe birip kıl kabûl (3026)

Günahlar nevâyî’yi çok melûl etmiş,

yâ Rab, tövbeyi kendin ver ve kabûl et. (3026)

Verilen bu örnek beyitlerde /-mİş/ ekinin sıfat-fiil eki görevinde değil, duyulan geçmiş zaman eki görevinde kullanıldığını görmekteyiz.

4.2.5. /-r, -Ar, -Ur/ Sıfat - Fiil Eki

Bu ekle ilgili açıklamalar şu şekildedir:

Eraslan, Türkçenin genel eklerinden biri olduğunu söylediği ekin Eski Türkçede genellikle -r ve -ur/-ür şekillerinde yaygın kullanıldığını Eski Türkçeden sonra ise -ur/-ür biçiminin kullanıştan kalkıp -r biçiminin yanında -ar/-er biçiminin de ortaya çıktığını belirtir. Yine bu ekin Eski Türkçeden beri şekil ve zaman eki haline geçip geniş zaman fiil çekimini oluşturduğunu ifade eder (Eraslan, 29).

Karaağaç, Geniş zamanı belirtmek için kullanılan bu ekin zaman zaman donuklaşıp kalıcılaşılabileceğini belirtmiş ve fiillerden nitelik veya da bu niteliği taşıyan varlığı belirten isimler yaptığını söylemiştir: bak- > bakar; çal-> çalar; dön-> döner vs. (age. 303).

Eckmann da ekin -r biçiminin vokalle biten fiil kök ve tabanlarına eklendiğini 15. yüzyılın ilk yarısının yazarlarında ve Şeybanî Han'da bazen ekin -yur /-yür arkaik biçiminin de görüldüğünü belirtir. Tek heceli fiil kök ve gövdelerine -ar/-er bazen de -ur /-ür şeklinin; birden fazla heceli kök ve gövdelerine ise -ur / -ür şeklinin geldiğini belirtir. Ek hareket ismi ve özne ismi yapar (age. 111-112).

Serebrennikov ve Gadjieva, fiilden bu eklerle türeyen sıfatın en eski anlamının daimi dinamik belirtiyi ifade etmek olduğu anlaşıyor, der: Az. aḡ-> aḡar 'akar, akışkan', yaşa-> yaşar 'yaşayan' vs. (age. 194). Yine şimdiki- gelecek veya aorist çekiminin oluşması için de bu ekten faydalanılmıştır (age. 194).

Konu ile alakalı araştırma yapan araştırmacıların görüşlerinde de olduğu gibi /-r, -Ar, -Ur/ sıfat-fiil ekleri Eski Türkçe Döneminden itibaren kimi zaman fiilimsi olma özelliğini kaybederek zaman bildiren bir çekim eki formuna dönüp geniş zaman anlamını bildirmiştir. İncelediğimiz eserde de bu ek, kimi zaman geniş zaman çekiminde kullanılmış kimi zaman da farklı görevlere gelmek üzere fiilimsi eki olarak kullanılmıştır.

Yine konumuz gereği /-r, -Ar, -Ur/ ekinin geniş zaman çekim eki olarak kullanılmasının üzerinde detaylı bir şekilde durulmayacaktır. Ancak bu tür bir kullanınam örnek olması açısından aşağıdaki beyitleri verme gereğinde bulunulmuştur.

her kişi bir kaç 'ı temettu ' kılur
müzdini yüz ança tevaḡḡu ' kılur (240)

Kârından kesen her bir kişi, karşılık
olarak yüz katını talep eder (240)

bu iki yaḡraḡnı kaçan zū-fünūn
bir birige ḡoysa bolur kāf u nūn (541)

Bilginler bu iki şeyi bir araya
getirince kâf ve nûn (kûn) olur. (541)
barçasıdın hezl iter ehl-i 'uķûl
ger ĥod uzaĥ çıkse bolurlar melûl (570)
Akıllılar önce alay eder, ancak şarkı
bitince de üzölüp melûl olurlar. (570)

Yukarıdaki örneklerde ek, zaman çekimi şeklinde kullanıldığından dolayı sıfat-fiil olma yetisini kaybederek zaman çekiminde kullanılmıştır.

4.3. Zarf-Fiiller

4.3.1. /-A/~/-Y/ Zarf-Fiil Eki

Bu zarf-fiil ekine bütün Türk yazı dillerinde rastlanması, bu zarf-fiil ekinin Ön Türkçede bulunduğu bir göstergesidir. En eski zarf-fiil eklerinden olmasına rağmen çağdaş Türk yazı dillerinde aktif zarf-fiil rolünde değildir. Bu zarf-fiil eki farklı durumlarda başka şekiller ile eş seslilik yaratmasından ve yeterli bir düzeyde, dikkatlice ifade edilememesinden dolayı değişkenlik göstermektedir; krş. Tat. bara ‘giderek’ ve bara ‘o gider’. (Serebrennikov ve Gadjeva’dan çev. Hacıyev, Öner, 197).

Türkçede eskiden beri bulunan bu ek günümüzde “koş-a koş-a, dur-a dur-a, oyna-y-a oyna-y-a, gez-e gez-e, gül-e gül-e gezin-e gezin-e, düş-e kalk-a, bat-a çık-a, bağır-a çağır-a, gül-e oyna-y-a” örneklerinde olduğu gibi tekrarlı şekilde kullanılmaktadır. Günümüzde mevcudiyetini koruyan bu ek tek başına zarf fiil olarak kullanılmamaktadır ancak tekrarlı bir biçimde zarf fiil özelliği göstermektedir. Eskiden ise bu ek tek başına da kullanıldığında zarf fiil özelliği göstermekteydi : koş-a, (git-), çek-e (götür-), kov-a (var-) örneklerinde olduğu gibi. (Ergin, 461).

Eckmann bu zarf-fiil ekiyle ilgili “konsonantla biten fiil kök ve gövdeleri -a/-e, vokalle biten fiil kök ve gövdeleri ise -y şeklini alır; al-a ‘alarak’, kör-e ‘görerek’, de-y ‘diyerek’, oku-y ‘okuyarak’; olumsuz şekil, -ma-y / -me-y’dir, al-ma-y ‘almadan’, oku-ma-y ‘okumadan’. Şiirde, vezin gereği bazen, -yu / -yü arkaik şekilleri de bulunur: yığla-yu ‘ağlayarak’, iste-yü ‘isteyerek’ (gerundiumun

konsonantla biten fiil kök ve gövdelerinden sonra getirilen -u/-ü şekillerine rastlanmaz.) (Eckmann, 114).

4.3.2. /-(I)bAn/ ~ /-(I)p/ Zarf Fiil Eki

Korkmaz -(I)p zarf fiil ekini atıf bildiren zarf fiil olarak adlandırmış ve bu ekin genişletilmiş türleri olarak da -(U)bAn, -(U)bAnI, -(U)bAnIn eklerini vermiştir. Bu eklerin kullanılış amacı eserden esere farklılık gösterse de genellikle bugünkü -ArAk, zarf-fiilinin görevini üstlendiğini ifade etmektedir (Korkmaz, 103-104).

Ergin, -(u)ban, -(ü)ben eklerinin eskiden beri kullanılan ancak bugün unutulmuş gerundium ekleri olduğunu belirtir ve -(u)banı, -(ü)beni, -(u)banın, -(ü)benin şeklinde genişletilmiş biçimlerinin olduğunu da ekler. -(u)ban, -(ü)ben eki; -(u)p, -(ü)p ekinden dolayısıyla da -p gerundiumdan ortaya çıkmıştır (Ergin, 469).

Eckmann -(I)p ekinin Çağatay Türkçesindeki işlevinin Harezmi sahasındaki gibi olduğunu söyler. ancak olumsuz şeklinin -mAp değil de çoğunlukla -mAy şeklinde olduğunu da ekler: al-may, körmüy gibi. Bu ekin -ban şekli ise yine Harezmce’de olduğu gibi şiirde vezne uygunluk gereği kullanıldığını -(I)p şeklinin ise birleşik fiil yapımında tercih edildiğini açıkça ifade etmiştir (Eckmann, 97).

Deny, -(I)p eki için Çağatayca da dâhil doğu lehçelerinde bu ekin kararsız bir ünlüsü olduğunu -(I)p ve -äbän biçimlerinde Çağatay Türkçesinde; Orhon Türkçesinde de -pän biçiminde karşımıza çıktığını belirtir (Deny, 771).

4.3.3. /-GAç/ Zarf-Fiil Eki

Bu ek Eski Anadolu Türkçesinin sonları ile Osmanlı Türkçesinin başlarında Azeri sahasında karşımıza çıkan bir zarf-fiil ekidir. Fonksiyon bakımından -ıcak, -icek ve -ınca, -ince eklerine benzerdir. Bu gerundium Osmanlı sahasında tercih edilmezken Azeri sahasında birtakım fiillere getirilmiş ve daha sonrasında kullanımdan kalkmıştır: di-geç ‘ diyince, it-geç ‘ edince’ vb. (Ergin, 470)

Karaağaç bu eki zarf-fiiller başlığı altında değil eylemden ad yapma ekleri içerisinde incelemiş ve fiillerden isim ve sıfatlar yapar şeklinde açıklamıştır. Eskiden beri karşımıza çıkan bu ekin işlek bir ek olmadığını da belirtmiştir (Karaağaç, 390).

Serebrennikov, adı geçen ek için Kıpçak dillerinde ve bir grup Sibiry Türk yazı dilinde yayılmıştır, der. “Bu ek esas fiilin ifade ettiği hareketten önceki hareketi bildirir” (Serebrennikov, 200).

4.3.4. /-GAlI/ Zarf-Fiil Eki

Bu gerundium Eski Türkçede -ğalı, -ğeli şeklinde idi. Batı Türkçesine -alı, -eli şeklinde geçmiştir. Eski Türkçede ‘-mak için, -mek için’ manasını ifade ediyor. sebep gösteren bir hâl zarfı yapıyordu: al-ğalı ‘almak için’, kör-ğeli ‘görmek için’ misallerinde olduğu gibi. Batı Türkçesinde ise ‘-den beri’ manasında kullanılarak bir devamlılık, bir süre ifade etmektedir: çık-alı, görme-y-eli misallerinde olduğu gibi. Bu ifadesi dolayısıyla bu gerundium sonuna birçok defa beri edatını da almakta ve edatı alırken de, gerundium için normal olmadığı halde bazen ablatif şeklinde geçmektedir: gel-eli beri, gid-eli-den beri, misallerinde olduğu gibi (Ergin.465).

Karaağaç’ta bu ek için Eski Türkçeden beri var olduğunu, öteki zarf-fiil ekleri gibi fiilimsi +durum eki yapısından meydana geldiğini ifade etmiştir: ET -ğalı² > TT -alı². Fonksiyon bakımından ise bugün zaman bildirmek için kullanıldığını belirtmiştir (Karaağaç, 382-383).

Anlaşıldığı üzere bu ek zaman bildirme, bir işin ne zamandan beri meydana geldiğini göstermek için kullanılmıştır.

4.3.5. /-GUÇA/ Zarf Fiil Eki

Eckmann, aslen -ğu / gü partisibinin eşitlik çekiminden başka bir şey olmadığını ifade ettiği -ğuça / -güçe zarf- fiili için “kadar, süresince, yeterince” anlamlarına karşılık geldiğini belirtir. O, ekin Çağataycadan önceki dönemde oldukça yaygın olan bu manada kullanılışına, Çağatay Türkçesi döneminde de rastlanıldığını belirtir (Eckmann, 118).

Bayraktar da yine -GU sıfat fiil ekinin üzerine eşitlik ekinin (-CA) gelmesiyle oluşan bu ekin eklendiği fiillere “-acak / -ecek kadar” anlamları verdiğini belirtir. Karahanlı Türkçesindeki eserlerde -ğuça / güçe şeklinde iki kullanımı tespit edilmişken Harezmi Türkçesinde sadece -güçe biçiminde kullanımı tespit edilmiştir (Bayraktar, 260).

4.3.6. /-GInçA/ Zarf Fiil Eki

Bu zarf-fiil eki tarihsel gelişim sürecinde ön ses g-'sini kaybederek ve dudak benzeşmesine uğrayarak Türkiye Türkçesinde de bulunan -(y)InçA, -(y)UnçA ekine dönüşmüştür. Arkaik bir özellik gösteren -GInçA ekinin temel özelliği, zaman anlamı katan bir zarf-fiil oluşturmaktır. Ekin cümle içerisindeki esas fiilin gerçekleşme zamanını veya anını kendisindeki gerçekleşme zaman ve anına bağlayan bir görevi olduğundan dolayı esas fiil, zarf-fiili zaman bakımından izler ve ona bağımlı olur (Korkmaz, 1005).

Ekle ilgili bazı görüşler:

Karaağaç /-gın+ça/ zarf-fiil ekinin diğer zarf fiiller gibi fiilimsi + durum eki yapısından doğduğunu belirterek ekin, Eski Türkçeden beri tüm dönemlerde kullanılan en işlek eklerden olduğunu ifade eder. Ekin Eski Türkçede; /-ğunca / ~ /-günce/, Eski Anadolu Türkçesinde; /-ınca/, /-ince/, /-unca/, /-ünce/, Kıpçakça da; /-ğınca/ ~ /-gince/, Çağatayca da; /-ğunca/, /-günce; -ğuca/, /-güce/ vs. şeklinde karşımıza çıktığını ekler (Karaağaç, 383).

Deny ise “ Bu biçim, gırtlak ünsüzünü muhafaza etmiş -InçA ekinden başka bir şey değildir; (katıldığı) taban da gırtlaksı bir ünsüzle bitmiş olduğu zaman bu gırtlaksı ünsüz k, Doğu Türkçesinde de bazen kaybolur.” şeklinde bir açıklama yapmıştır (Deny 857).

4.3.7. /-mAy/~/-mAyIn/ Zarf -Fiil Eki

/-madan /-meden/ eki, Türkiye Türkçesinde -(I)p; -a /-e ve -arak/-erek ekleri ile türetilen hal zarflarının olumsuz biçimi olarak kullanılır. Bu ek direkt olarak olumlu fiil kök ve gövdelerine eklenerek fiildeki oluşun zaman ve tarzını bildiren “-madan önce, -maksızın” manalarına gelen olumsuz zarf-fiiller oluşturmaktadır. -madan/ -meden ekinin yapısı üzerine kesin bir sonuca varmak için ekin Türk dilinin başka alanlardaki ve tarihî dönemlerindeki aynı yapım sürecine dayanan diğer varyantlarına bakmak gerekmektedir (Korkmaz 259).

Henüz Eski Türkçe Dönemlerinde dahi göze çarpan kimi lehçe ve ağız farklılıklarından dolayı, Uygur metinleri içinde, olumsuz hâl zarf-fiili oluşturmak

için seyrek olarak -may/ -mey ve çoğunluk olarak da -mayın/ -meyin eklerinin kullanıldığını da görmekteyiz.

Öner bu zarf-fiil eki için şu çıkarımda bulunmuştur:

-matı/-meti gerundiyumu, iç içe birleşik cümle sentaksından kaynaklanmış olmalıdır. Geçmiş zaman çekimli bazı cümlelerin, kalıplaşıp isim haline gelmesi gibi, fiillerin çekimsiz bir isim şekli olan bir gerundiyum (-matı/-meti) da, olumsuz çekimli ve teklik 3. şahıstaki bir cümlenin isimleşmiş şekli olmalıdır. İşte özel bir tür fiil ismi olan gerundiyumların, isim hal ekleriyle genişlemesi gibi, -matı/-meti gerundiyumu da, vasıta ekiyle genişlemiştir. Böylelikle -madın/-medin ekiyle -mayın/-meyin ekinin türeyişlerine dair birleştirmeler (-madın > -mayın) reddedilmiş; ancak kaynakları farklı olan bu iki olumsuz gerundiyumun, vasıta kalıplaşması yönünden paralelliklerine (-matı / -meti + -n ~ -mayı / -meyi + -n) dikkat çekilmiştir (Öner,8).

Eckmann da Çağatay Türkçesinde kullanılan -may/-mey ve -mayın/-meyin gerundiyumu için -a / -e / -y ve -(I)p gerundiyumlarının olumsuz şekillerini yaptığını belirtir. -mayın/-meyin zarf fiil ekinin sadece şiirler de vezin sağlamak için kullanıldığını da ekler (Eckmann,121).

4.3.8. /-GAndA/ Zarf-Fiil Eki

Negiş, /-GAn (-An)/ ekinin Karahanlı Türkçesinden itibaren görüldüğünü belirtmiş ve ekin Karahanlı Türkçesi Döneminde, bulunma hal eki ile birlikte kalıplaşarak -GAndA zarf-fiil ekine dönüştüğünü ifade etmiştir. Ayrıca bu ekin tarihî şivelerden Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçesi Dönemlerinde -AndA biçiminde kullanıldığını da ekler (Negiş, 31).

Bayraktar da bu ekin /-GAn/ sıfat-fiil eki ve /+dA/ bulunma hal ekinin meydana geldiğini belirterek /-GAndA/ zarf-fiilinin eklendiği fiillere “-dığı zaman”, “-dığında” anlamlarını kattığını ifade eder (Bayraktar, 222- 223). Negiş’in de belirttiği gibi ekin Harezmi Türkçesine ve Kıpçak Türkçesine ait eserlerde /-ğanda/ -gende/, /-kanda -kende/ biçimlerinde karşımıza çıktığını da eklemiştir.

Tosun da bu ek için /-GAn/ sıfat-fiil eki ve /+dA/ bulunma hal ekinin kalıplaşmasından meydana gelen birleşik bir zarf-fiil olduğunu belirtir ve ana cümlelerin yüklemine “-dığı zaman, -dığında, -ınca” manalarında zaman bildirme işlevinde kullanılan zarf-fiiller oluşturduğunu ifade eder (Tosun, 551).

4.3.9. /-UrgA/ ve /-UrdA/ Zarf-Fiil Ekleri

“Bu ek, -dığında, -dığı zaman, -ken anlamlarına gelir. Geniş zaman sıfat-fiil eki -är ve bulunma hâli eki -dä’nin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bazen geniş zaman sıfat-fiil eklerinden sonra yönelme hâli eki -gä’nin de geldiği görülmektedir. Bu yapı -mak için anlamına gelmektedir” (Coşkun, 172).

/-ArdA/ eki eklenmiş olduğu fiillere “-dığında” ve “- urken” manalarını katarken aynı zaman diliminde gerçekleşen iki fiili de birbirine bağlama görevinde bulunur. Sıfat-fiil eki /-Ar/ - /-Ir/ ile bulunma hâli /+DA/ ekinin kaynaşmasından meydana gelen birleşik bir zarf fiil ekidir (Bayraktar, 252).

Dilbilimcilerin yapmış olduğu tasnifler ve incelemeler, fiilimsilerin yapı ve işlevleri hakkında bilgi sahibi olmamız açısından olduğu kadar fiilimsilerin Türk dili için ne kadar önemli olduğunu anlamamız bakımından da oldukça önemlidir. Fiilimsiler cümle içerisinde farklı anlamlarda ve görevlerde kullanılarak yüklemeleri çeşitli açılardan tamamlarlar. Bu özellikleri sayesinde dilin zenginleşmesine olanak sağlarlar.

Bu çalışmada da dilbilimcilerin çeşitli görüşlerinden faydalanılarak “Hayretü’l - Ebrâr” mesnevisinde kullanılan fiilimsiler tespit edilip bu fiilimsilerin cümle içerisindeki anlamlarına değinilmiştir.

5. HAYRETÜ'L -EBRÂR'DA FİİLİMSİLERİN İŞLEVLERİ

5.1. İsim-Fiillerin İşlevleri

5.1.1. /-mAk/

Bu isim-fiil eki Orhon Türkçesi Devrinden beri Türkçenin çeşitli dönemlerinde hareket ismi yapma görevinde kullanılmıştır. Yalnızca hareket ismi değil fiilden isim yapma yani kalıcı isim yapma görevinde de kullanılmıştır (Bayraktar, 11-18).

Bayraktar'ın da belirttiği üzere /-mAk/ isim-fiil eki gerek günümüz Türkçesinde gerekse Türk lehçelerinde çeşitli işlevlerde karşımıza çıkmaktadır. Metinde ise isim-fiiller grubundan en sık kullanılan fiilimsi eki olmuştur.

Metinde yalnızca /-mAk/ şekliyle kullanımına değil /-lIk/ ekini alıp /-mAk + lIk/ yapısında, /-mAk + için/ yapısında, /-mAk + bol/ ve /-mAk + ér/ yapısında kullanımına da rastlanılmıştır. /-mAk/ ekinin farklı formlarda kullanımına örnekler üzerinden aşağıdaki bölümlerde değinilecektir.

5.1.1.1. Hareket İsmi Yapma Görevinde Kullanımı

Kimi zaman fiilimsiler, eklendikleri fiil tabanlarındaki hareketi kısmen de olsa korurlar ve hareket ismini oluştururlar. Bu hareket isminde kullanılan fiilimsiler de çeşitli yönlerden asıl fiili destekler.

bolsa hazz u aqlas u eksün libās

it çulu kılmakka yarar hem pelās (529)

ipek ve atlastan görkemli giysiler yapılır,

ancak palas da köpek çulu yapmaya yarar. (529)

sikrimek içre ki anıng yok haddi

günbed-i gerdün kibi her günbedi (695)

Onlar nu daireden sıçrayıp çıkamazlar;

oradaki her kümbet, âlem kümbetine denktir (695)

birmegide mer'î irür i 'tidāl

lik imes mevki 'ide bezl-i mâl (1594)

Verirken itidali elden bırakmazlar ve
muhtaç kimsenin ihtiyacını da gözetmezler. (1594)

bolsa ilig igrilik içre semer

il anı kismek de tüzetgey meğer (2276)

Halk; elinin eğri olmasıyla tanınan kişinin
elini keserek onu düzeltir. (2276)

ķay sakalın her niķe nā-pāk itip

it yalamak birle yana pāk itip (2929)

Kusmuk onun sakalını berbat eder ve
köpek yalayarak yeniden temizler. (2929)

5.1.1.2. Kalıcı İsim Yapma Görevinde Kullanımı

Fiilimsiler bazen eklendiği fiil tabanlarındaki hareketi tamamen kaybettirirler ve donuklaşmış yeni bir ad meydana getirirler.

nokta ve teşdit anga çakmak u taş

ķılmaķ için Pertev elif şem 'i fāş (40)

Elif mum olup aydınlatmak için nokta
ve şedde ona çakmak ve taş oldu. (40)

5.1.1.3. Sıfat ve Adlaşmış Sıfat Görevinde Kullanımı

Çok nadir de olsa /-mAk/ ekinin metinde sıfat ve adlaşmış sıfat olarak kullanımı göze çarpmaktadır.

Verilen örnek beyitte 'körmegidin' sözcüğü günümüz Türkçesine 'görenlerin' şeklinde aktarılmaktadır ve bu şekilde bir aktarımda bu sözcüğün adlaşmış sıfat görevi bildirdiği gözlemlenmektedir.

nāmeler il allıķa perrān bolup

ķörmegidin il yüreği kan bolup (196)

Amel defterleri insanların önüne saçılır
ve onları görenlerin yüreği kan dolar. (196)

Verilen bu örnekte ise bitmesi mümkün olmayan işler şeklinde bir çeviri söz konusudur. Burada bitmesi sözcüğü işleri nitelediğinden ötürü sıfat görevinde kullanılmıştır.

iş buyurup eyle ki āsān imes

bütmegi 'aql allıda imkân imes (3850)

Onlar bana yapılması çok zor ve

bitmesi mümkün olmayan işler buyururlar. (3850)

5.1.1.4. Yüklem Görevinde Kullanımı

Türkiye Türkçesine aktarılırken /-mAk/ isim-fiil ekinin yüklem olarak kullanıldığı cümlelerde beytin anlamına göre uygun ekler getirilmiştir. Bu nedenle /-mAk/ isim-fiil eki aşağıdaki örneklerde farklı eklere karşılık gelecek şekilde tespit edilmiştir.

sāyeliğing bolmasa ger verzişi

tüşmek ayağingğa nidindür işi (316)

Eğer gölge salma özelliğın olmasaydı

o niçin ayağının altına düşeydi? (316)

renc tağın kazmak aning pişesi

tağı aning nazm u tili tışesi (460)

Onun hüneri meşakkat dağın kazmaktır;

dağ onun şâirliği, kazması ile dilidir. (460)

rāy ile zulmetni münîr eylemek

luţf ile 'ālemni esîr eylemek (1396)

Düşünerek karanlığı aydınlatmalı,

bağış ile de insanları kendine bağlamalısın. (1396)

her sarı kan tökmek ile tîğ-ı tîz

cümle-i 'ālemğa salıp rüst-e hîz (2073)

Keskin kılıçlar her yanda kan döktü

ve bütün âlem için kıyâmet oldu. (2073)

ol ki irür kâtib-i dârü'l-każā

iş anğa nâ-şer'ğa birmek rızā (2532)

Onlardan biri mahkeme kâtibidir ki

işi kânuna uymayan şeylere rızâ göstermektir.

5.1.1.5. /-mAk +IIk / Biçiminde Kullanımı

Bu şekildeki bir kullanımda {-mAk} isim fiil eki ile {+IIk} isimden isim yapma eki bir araya gelmiştir. Ek, /+IIk/ eki ile birlikte kullanıldığında da farklı anlamlara karşılık gelmiştir.

593 numaraları örnek beyitte *açıl-* fiil tabanına *mağ-lığ+ı* ekleri gelerek hareket bildiren *açılmağlığı* “açılması” hareket ismi oluşmuştur. Yine aynı beyitte bulunan *saçılmağlığı* sözcüğü içinde aynı durum söz konusudur.

nazm anga gülşende açılmağlığı

nesr kara yirge saçılmağlığı (593)

Bahçede güllerin açılması nazım; kara
toprakta dağınık durmaları da nesirdir. (593)

1031 numaralı beyitte ise *koymağlığı* “koymaktır” sözcüğü hareket ismi bildirmesinin yanı sıra cümlede yüklem bildirmek amacıyla da kullanılmıştır.

ruk'aları yitse ni şeh kaşığa

iş anga koymağlığı öpüp başığa (1031)

Yazdıkları hangi kağanın eline giderse,
onun görevi onu öpüp başına koymaktır.(1031)

3734 numaralı beyitte /-mAk +IIk / yapısı *üçün* “için” edatı ile birlikte kullanılmış ve /-mAk + için/ yapısı gibi amaç-sonuç cümlesi oluşturmuştur.

mîl üze çıkmak anğa kim vâyedür

çıkmağ u tüşmeklik için pâyedür (3734)

Kümbet üzerine çıkmak kime nasîp olmuşsa;
çıkmağ inmek için bir basamaktır. (3734)

5.1.1.6. /-mAk +İçin / Biçiminde Kullanımı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çağatayca sahasında da /-mAk + için/ yapısının amaç bildirmek için kullanıldığını bilmekteyiz. İncelediğimiz metinde de /-mAk +İçin / yapısının amaç-sonuç cümleleri oluşturduğunu görmekteyiz. Aşağıda verilen beyitlerin her biri de bu kullanıma örnek oluşturmaktadır.

Amaç- sonuç anlamı taşıyan beyitler:

nokta vii teşdit anga çaķmak u taş

kılmaķ için Pertev elif şem 'i fāş (40)

Elif mum olup aydınlatmak için nokta

ve şedde ona çaķmak ve taş oldu. (40)

lafz libasın tikiben reng reng

kiymek için ol şanem-i şūh-şeng (633)

O güzeller şahının giymesi için söz

kumaşından renk renk giysiler dikerim. (633)

cānga çikip renc ü 'anā naķşını

sızmaķ için anda fena naķşını (1012)

Nakkaş, yokluk nakışını çizmek için önce

cânına eziyet ve işkence nakışını çizer. (1012)

munça füsün kim kılıp izhār anġa

bolmaķ için halk giriftar anġa (2804)

Bunca güzelliġi onda göstermesi,

halkın ona bağlanmasını sağlamak içindir. (2804)

ölmek için bolmasa ġāzīġa kīn

hayftur öltürmek anı bil yakīn (3134)

ölmek niyetiyle savaşa girmeyen ġāziyi

öldürmek yazıktır sözü doğrudur. (3134)

başı koyı mergni kılmaķķa yād

ķaddı nigūn kılmaķ için hayr-bād (3280)

Ölümü düşünmek için başını aşağı

salar; vedalaşmak için boyu eğilir. (3280)

5.1.1.7. /-mAk/ bol- ~ /-mAk/ é(r)-

altıdın evvelġi ki maķşūd irür

bilmek irür ġaķnı ki mevcūd irür (1068)

Altıdan birincisi; maksatla ilgilidir ve

o da Tanrı'nın var olduğunu bilmektir. (1068)

fer' budur ol ki didik anı aşl

kılmaķ irür barçasıdın özni faşl (1217)

Fer, dediğimiz gibi zekatın bir kısmı
ve asıl olandır, hepsinin kendi özelliği vardır. (1217)

kıl didi kim kılmağ irür verzişim

red ü kabūli bile yok hîç işim (1555)

Yap dedi, görevim yapmaktır; yaptıklarımın
kabul veya reddi beni ilgilendirmez. (1555)

bil yana bir mertebe mundın bülend

kim anğa yol tapmağ irür ercümend (2735)

Bil ki bundan daha yüksek bir mertebe vardır
ve ona yol bulmak yücelik işâretidir. (2735)

kalısa tirig ğazv ili meydān ara

ölmek irür çeşme-i hayvān ara (3129)

Savaş alanında diri kalmak, âb-ı hayât
çeşmesinin yanında ölmek gibidir.(3129)

Aşağıdaki beyitte /-mAk + bol-/ yapısı a bil- yeterlik fiiline denk gelecek şekilde kullanılmıştır ve muktedir olma anlamına gelmektedir.

gerçi bolur kalb direm rüy-keş

andın ayırmağ bolur ot birle ğaş (1505)

Gerçi altın suyuna batırılmış sahte
para ateşle gerçeğinden ayrılabilir. (1505)

5.1.1.8 /-mAk +Ilk/ ér- biçiminde kullanımı

/-mAk +Ilk/ yapısına ér- yardımcı fiili getirilerek oluşturulan bir yapıdır. Eserde yalnızca bir beyitte bu şekilde bir kullanıma rastlanılmıştır. Verilen örnekte /-mAk +Ilk/ kısmı “koymak” fiilimsi sözcüğüne denk gelirken -irür yapısı ise ek-fiilin geniş zamanı olan -DIr ekine denk gelmiştir. *koymağlığ irür* “koymaktır” şeklinde isim yüklem olarak beyitte kullanılmıştır.

birisi koymağlığ irür yahşı at

kim dişeler yitmegey andın uyat (1746)

Terbiyenin biri ona güzel ad koymaktır,
çağırdıklarında çocuk adından utanmamalı.(1746)

5.1.2. /-mA/ İsim-Fiil Eki

Türkiye Türkçesinde fiillere eklenerek iş ismi ve kalıcı isim yapma görevinde kullanılan bu /-mA/ isim-fiil eki Çağatay Türkçesinde de kalıcı isim yapma görevinde kullanılmıştır.

Metinde çok sık kullanılmayan /-mA/ isim-fiil eki kalıcı isim yapma görevinde kullanılmıştır.

363 ve 364 numaralı beyitlerde *tüg-* fiiline /-mA/ isim-fiil eki eklenmiş ve *tügme* “düğme” kalıcı ismini oluşturmuştur.

*Eylemesün dip yil ile perde seyr
beyzaşydın tügme taķıp anda ıayr (363)
Yel, perdeyi uçurup götürmesin diye
Kuşlar yumurtalarından düğme yaptı. (363)
Perdesi cân riştesidin tār olup
tügmeleri gevher-i şeh-vār olup (364)
Perdenin ipleri cân ipliğindendi,
düğmeleri ise şâhâne mücevherden idi. (364)*

631 numaralı beyitte *sür-* fiil köküne /-mA/ isim-fiil eki eklenerek göze çekilen kalem anlamına gelen “sürme” kalıcı ismi oluşturulmuştur.

*şāne urup sünbül-i gīsūsığa
sürme çikip nergis-i cādūsığa (631)
Uzun siyah saçlarını tarayıp güzel
Gözlerine sürme çekerim (631)*

Yine aşağıdaki beyitte *yağ-* fiil köküne /-mA/ isim-fiil eki gelerek *yağma* “yağma” kalıcı ismi oluşturulmuştur.

*Tüşti cihān mülkige gavğā-yı ‘ışķ
Boldı zemān ehliğa yağmā-yı ‘ışķ (2114)
Cihān mülküne aşk kavgası düştü;
Zaman ehli aşkın yağmasına uğradı. (2114)*

5.1.3. /-(I)ş/ İsim-Fiil Eki

Fiillerin tarzını gösteren bu ek, eklendiği fiilleri hareket ve oluş isimlerine dönüştürmektedir. Orhon Türkçesinden itibaren kullanımına rastlanılan ek, Ek fiil i- dışında bütün fiillere getirilebilir. Orhon Türkçesinden itibaren çok sayıda kalıcı isim yapma görevinde de kullanılmıştır.

Orhon Türkçesinden itibaren çeşitli görevlerde kullanıldığı tespit edilmiş olan /-(I)ş/ isim-fiil eki incelediğimiz metinde neredeyse hiç kullanılmamıştır.

Aşağıdaki beyitte /-(I)ş/ isim-fiil eki, ur- fiil köküne gelerek *uruş* “savaş” kalıcı ismini oluşturmuştur.

çıkşa uruş bekter ü haftānıdın

kiyse tarab hulle vü kettānıdın (703)

Savaş giyimini çıkarıp sâkin zamanlarında

Giydiği ipekli ve keten giysilerini giyse; (703)

Bu beyitteki /-(I)ş/ isim-fiil ekinin kullanımı ise hareket bildirmektir:

İgri uçuş birle çü köp eylenip

kayda ki pervâne barıp örtenip (2258)

pervâne dönerek uçup çok eğlendiği

için sonunda mum ateşine düşüp yanar. (2258)

5.2. Sıfat-Fiillerin İşlevleri

5.2.1. Geniş Zaman Sıfat-Fiilleri

5.2.1.1. /-GAn/

“Geniş zaman ve şimdiki zaman ifadesi taşıyan ve bütün Türk lehçe ve şivelerinde yaygın şekilde kullanılan isim-fiil ekidir. Ek, Eski Türkçe devresinde yaygın şekilde isim-fiil eki olarak kullanılmış değildir. Çağataycada ekin büyük ölçüde ünsüz uyumuna bağlı olarak kullanıldığı görülmektedir” (Eraslan, 27).

Ekin bu şekilde kullanımına metinde pek rastlanılmamıştır. Yalnızca bir örnekte /-GAn/ sıfat-fiil ekinin geniş zaman anlamı taşıdığı gözlemlenmiştir.

her ni semûm anda isip rengi al

barça gül ü lâle uçurğan simāl (1260)

Orada çeşitli rüzgârlar esip rengi kızartır;

bütün gülleri ve lâleleri rüzgâr uçarur. (1260)

5.2.1.2. /-mAs/

Bu ek Doğu Türkçesinde -z > -s değişmesine uğrayarak -mAs formuna dönmüştür. Eski Türkçe döneminden beri şekil ve zaman eki şeklinde kullanılmaya başlanmış ve geniş zaman fiil çekimini oluşturmuştur.

Geniş zaman anlamlı sıfat-fiillerden biri olan bu ek, Türkiye Türkçesindeki {- Ar} / {- (I)r} ekinin olumsuzuna karşılık gelen /-mAz/ ekidir.

Metin boyunca sıklıkla kullanılan /-mAs/ sıfat-fiil eki genellikle ek-fiil ile birlikte görülmüş ve geniş zaman da ek-fiilin olumsuz çekimini yapmıştır.

kim yüzin eylep kara gam-nāk irür

şakķı imes kim yakası çāk irür (333)

Yüzünü kara edip gam çeken kişinin

yüzü değil yakası yırtılmıştır. (333)

594 numaralı beyitte bol- fiiline eklenen /-mAs/ sıfat-fiil eki -ir ~ -i yardımcı eylemi ile birlikte kullanılmış ve geniş zaman olumsuz çekiminin hikâyesini oluşturmuştur.

bolmasa i 'cāz maķāmıda nazm

bolmas idi tıngri kelāmıda nazm (594)

Eğer nazım bu kadar değerli olmasaydı,

Tanrı kelâmında olmazdı. (594)

kim bu biyik pāye ki kıldım beyān

kimge yiter yitmesi irmes 'ayān (1143)

Ben bu büyük mertebeyi anlattım, bu

mertebenin kime nasîp olacağı da bilinmez. (1143)

kim ki hayāliğa kilür māsivā

lāf-ı muḥabbet anġa irmes revā (1548)

Tanrı'dan başka şeyleri düşünenlere muhabbet
sözleri söylemek revâ değildir. (1548)

şıdk ḥiṭābı yana yanmas anġa

çın dise hem halk inanmas anġa (2348)

Doğruluk vasfı ona geri gelmez,
doğru söylese de halk ona inanmaz (2348)

bolmas idi külhanî enbār-keş

bolmasa murdār isidin tab'ı hoş (2953)

Tabiatı leşten hoşlanmasaydı,
Böcek, külhandaki gübreyi taşımazdı. (2953)

2348 numaraları beyitte de doğrudan yan- ve inan- fiilleri üzerine gelerek geniş zaman olumsuzluk biçimini oluşturmuştur.

Metinde yeterlik yardımcı fiili olan al- olumsuzunu karşılayacak şekilde de kullanımına rastlanılmıştır. /-A/ al-mas, /-Y/ al-mas yapısında Türkiye Türkçesindeki yeterlik fiilinin olumsuz çekimini karşılayacak şekilde kullanımı söz konusudur.

söz güheriğa irür ança şeref

kim bola almas anġa gevher şadef (535)

Söz mücevherinin şerefi o kadar yücedir
ki gevher bile ona sedef olamaz. (535)

kim barı muşḥaf bitimekdür işi

tüz kıla almas ilig eylep sütün (3308)

Yaşlı, zayıflar ve başı eğilir, eline
dayanarak bile onu düz duruma getiremez. (3308)

Aşağıdaki beyitte / -Y/ almas biçiminde yeterlik olumsuzuna karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

karı ki za'f eyledi başın nigün

eyle ki andaḳ bitiy almas kişi (2631)

Bunun bütün işi Kur'an yazmaktır;
o kadar güzel yazar ki kimse öyle yazamaz (2631)

Yine aşağıdaki beyitte ek-fiil üzerine gelen /-mAs/ sıfat-fiil eki -ir ~ -i yardımcı eylemiyle kullanılıp olumsuz geçmiş zamanın hikâyesini oluşturmuştur. “*bolmas idi*” örneğinde ise /-mAs/ sıfat-fiil eki -mA olumsuzluk ekine denk gelmiştir.

kün imes irdi ki niçe derd-nāk

bolmas idi uşbu belādın helāk (3458)

Gün geçmezdi ki pek çok dertli bu

belâdan dolayı helâk olmasın. (3458)

5.2.1.3 /-GU/

/-GU/ sıfat-fiil eki /+ÇI/ isimden isim yapım eki ile kalıp oluşturduğunda çok nadir de olsa eserde geniş zaman /-Ar, -Ur, -r/ ekine karşılık gelecek şekilde kullanılmış ve geniş zaman çekimi oluşturmuştur.

bolsa mevālîd-i selâs ol üçü

bu yiti ābānıng işin kılğuçı (1092)

O üçü; maden, bitki ve hayvam bilgilerini

içeriyorsa, diğeri yedi atanın işini görür. (1092)

halvet ara kılğuçı mahrem özin

hızr bile tutkuçı hem-dem özin (1472)

O kendini insanlardan uzak, ancak

Hızr ile dost gösterir. (1472)

5.2.2. Gelecek Zaman Anlamı Taşıyan Sıfat-Fiiller

5.2.2.1. /-GU/

Eklendiği fiillere gelecek zaman anlamı veren sıfat-fiil eklerinden biri olan /-GU/ sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki /-AcAk/ sıfat-fiiline karşılık gelmektedir.

Bu sıfat-fiil ekini almış sözcük bir isimden önce gelip onu nitelerse sıfat-fiil görevinde kullanılır ve kalıcı isim ya da sıfat işlevini görür. /-GU/ sıfat-fiil ekini almış fiil, isimden önce gelmeyip yalnız başına kullanıldığında ise gelecek zaman çekimini oluşturur.

Aşağıda verilen örnek beyitlerde /-GU/ sıfat-fiil eki gelecek zaman çekimini oluşturacak şekilde çekimlenmiştir:

luṭfi bile barçağa mevcūdluk

ḳahrıdın ok bolḡusı nā-būdlik (93)

Allah'ın lūtfu ile her şey var oldu,

kahrından ise her şey muhakka ki yok olacaktır. (93)

kim ki bolur bir şererinḡ fāş anḡa

dūzah otı bolḡusı pādāş anḡa (1344)

Kime bir kıvılcım deḡdirmişsen

bunun karşılığı cehennem ateşi olacaktır. (1344)

ölmek üçün munça nidür māteminḡ

tutḡusı mātem saḡa ḥāl ü 'amınḡ (3347)

Ölmek için niçin böyle üzülmektesin,

hala ve amcaların sana mātem tutacaklardır. (3347)

5.2.3. Vasıf İsmi İfadesi Taşıyan Sıfat-Fiiller

5.2.3.1. /-GAn/

Türkiye Türkçesindeki /-An/ sıfat-fiil ekine karşılık gelen bu sıfat-fiil eki tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi fiil soylu sözcüklere gelip onları isimleştirdikten sonra ya ismin önüne gelip onu niteleyecektir ya da çeşitli açılardan nitelediği ismin düşmesi sonucunda adlaşmış sıfata dönüşecektir.

Aşağıda verilen örnek beyitlerde adlaşmış sıfat görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir:

Diğer beyitlerdeki kullanıma da örnek teşkil edecek şekilde açıklamak gerekirse *tilegenlerge* kelimesinin kökü olan tile- fiil tabanına /-GAn/ sıfat-fiil eki gelmiştir. Bu fiilimsi ekini alan fiil soylu sözcükten sonra herhangi bir isim gelmediğinden sıfat görevinde deḡil adlaşmış sıfat görevinde kullanılmıştır.

açğa yimek birse yalangaçça ton

yüz tilegenlerge minḡ ü birge on (1873)

Aca yemek verse, çıplağa giyecek;

Yüz isteyene bin, bir isteyene on verse; (1873)

lutf u vefâ yolıda bolğanğa gerd

yok idi irkin mü 'ivaz gayr-ı derd (1986)

Lütuf ve vefâ yolunda toprak olana karşılık

olarak dertten başka her şey yok mudur? (1986)

yâr ki bar anda vefâ yâr bil

'ömr digen yâr-ı vefâ-dâr bil (2004)

Gerçek dostun dostu vefâdır, ömür

Denileni ise vefâlı bir dost bil. (2004)

körmegen il tapkay ol otdın emân

körmek ü kül bolmak imes hem yaman (2217)

Onu görmeyenler sağlam kalır; ancak

onu görüp kül olmak da kötü bir şey değil (2217)

5.2.3.2. /-mİş/

/-mİş/ sıfat-fiil eki Eski Türkçe Döneminden beri çok sık kullanılan bir ek olagelmıştır. Çeşitli görev ve anlamlarda kullanılan ek; Çağataycada da sıfat, adlaşmış sıfat ve geçmiş zaman çekimi olarak farklı görevlerde kullanılmıştır. Konumuz gereği geçmiş zaman çekimi oluşturmaya bu bölümde değinilmeyecektir. Diğer geri kalan görev ve anlamlar üzerinde durulacaktır.

Verilen örnek beyitte /-mİş/ sıfat-fiil ekinin sıfat olarak kullanıldığını görmekteyiz:

şālīş itür farz edā-yı zekāt

haq ni ki birmiş saṅga māl ü cihāt (1209)

Farzların üçüncüsü; Tanrı'nın sana vermiş

olduğu malların zekatını vermektir. (1209)

Aşağıdaki beyitte /-mİş / sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki /-DİkçA/ zarf-fiiline karşılık gelecek biçimde kullanılmıştır. /-DİkçA/ zarf-fiil eki eklendiği fiili zaman ya da miktar bakımından niteler. Verilen örnek beyitte de /-mİş/ sıfat-fiil eki tıpkı /-DİkçA/ zarf-fiil eki gibi miktar bakımından nitelemiştir.

şer ' eḳalīmidē rūşen-ṭarīḳ

kim haṭṭ-ı mevḥūmdın olmış daḳīḳ (1536)

Şeriat ikliminde aydınlık yoldadırlar,
bu yolun çizgileri oldukça belirgindir. (1536)

Aşağıdaki örnekte /-mİş/ ekinin adlaşmış sıfat-fiil olarak kullanıldığını görmekteyiz:

şeyh didi kıysı biyik 'izz ü cāh
mundın öter kim anğa birmiş ilāh (2630)
Şeyh, hangi büyük saygı ve mertebe
Tanrı'nın ona verdiğiinden daha yüksek dedi. (2630)

5.2.3.3. /-r /, /-Ar/, /-Ur/

Verilen beyitlerde /-r /, /-Ar/, /-Ur/ ekinin vasıf ismi yani sıfat olarak kullanımı tespit edilmiştir:

gerçi bolur kalb direm rüy-keş
andın ayırmak bolur ot birle ğaş (1505)
Gerçi altın suyuna batırılmış sahte
para ateşle gerçeğinden ayrılabilir (1505)
birdi körer göz ü işitür kulak
aytur til 'ıtrnı anğlar dimāğ (3389)
Sana gören göz, işiten kulak, konuşan dil
koku alan dimağ verdi (3389)

5.2.3.4. /-mAs/

Eserde genel olarak ek fiil i- ile birlikte kullanılıp daha önceden bahsi geçen çeşitli görevlerde kullanımı söz konusu olmuştur. Aşağıdaki beyitlerde hem olumsuzluk bildiren adlaşmış sıfat olarak hem de olumsuzluk anlamı taşıyan sıfat olarak kullanımı söz konusudur.

Adlaşmış sıfat olarak kullanımı:

yayar anğa süfre ki ol aç imes
birür anğa ton ki yalangaç imes (1595)
Aç olmayana sofraya açarlar;
çıplak olmayana giyecek verirler. (1595)
ney tüz üçün ister anı ehl-i hāl
çün tüz imes igri körer gūşmāl (2255)

Ney doğru olduğu için hâl ehli onu sever;
düz olmayan (sazın) kulağı bükülür. (2255)

Sıfat olarak kullanımı:

Aşağıdaki örnek beyitte /-mAs/ sıfat-fiil eki yeterlik fiilinin olumsuzunu bildirmek amacıyla kullanılmış ve cümlede sözcüğün sıfat olarak kullanılmasını sağlamıştır.

anda ki kılmak kirek iş kılmadım
iş kıla almas küni bilmedim (3291)
Çalışmam gereken günlerde çalışmadım;
çalışamayacağım günleri düşünmedim. (3291)

5.2.3.5. /-GU/

Gelecek zaman çekimi bildirmesinin yanı sıra ekin kalıcı isim yapma işlevi bulunmaktadır. Kalıcı isim yapma göreviyle kullanımı özellikle Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır (Bayraktar, 128).

Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi gibi Türk dilinin doğu kanadından biri olan Çağatay Türkçesinde de /-GU/ sıfat-fiil eki zaman zaman gelecek zaman çekimini karşılamak için kullanılırken zaman zaman da fiil soylu sözcüklere gelerek kalıcı isim yapma görevinde kullanılmıştır.

Çağatay Türkçesinde de /-GU/ sıfat-fiil ekinin üzerine /+ ÇI/ isimden isim yapım eki eklenerek genişletilmiş hâli olan /-GUÇI/ sıfat-fiil de eki kullanılmıştır. Bu sıfat-fiil eki kalıcı isim, adlaşmış sıfat ve sıfat görevinde karşımıza çıkmaktadır.

Külgü ki öz haddidin oldı yırak
yığlamak andın köp irür yahşırağ (1709)
Gülme; ölçüyü aşır aşırıya kaçmışsa,
ağlamak ondan daha iyidir. (1709)
tülkü ve it külgü işigin açar
şır körüngeç ulus ötdin kaçır (1726)
Tilki ve köpek gülme kapısını aralar;
Arslanı görünce ise insanların ödü kopar. (1726)

Hemen yukarıda bahsettiğimiz gibi aşağıda verilen beyitlerde /-GUÇI/ sıfat-fiil ekini alan sözcükler isim görevinde kullanılmıştır.

Bu beyitte kıl- fiili /-GUÇI/ sıfat-fiil ekini alarak *kılguçını* kalıcı ismini oluşturmuştur. Türkiye Türkçesi çevirisinde ise yaratıcı ismine karşılık gelmiştir.

her sarı kim nāzır olup hāk körüp

kılguçını fā ‘il-i muṭlak körüp (1523)

Her ne yana baksa Tanrı’yı görür;

bunları yaratanı da mutlak yaratıcı olarak görür. (1523)

Aşağıdaki beyitte al- fiiline /-GUÇI/ sıfat-fiil eki eklenmiş ve *alguçı* ismini oluşturmuştur. Türkiye Türkçesine de madenci şeklinde çevrilmiştir.

kān niçe bezl-i güher pāk iter

alguçı köprek yüreğin çāk iter (1978)

Ocak, çok ve güzel mücevher verdikçe

madenci onun yüreğini daha çok yırtar. (1978)

Bu beyitte sat- fiiline bahsi geçen sıfat-fiil eki eklenerek satkuçı ismi meydana getirilmiştir. /-GUÇI/ eki bu örnekte Türkiye Türkçesindeki /-ICI/ fiilden isim yapım ekine denk gelmiştir. /-ICI/ fiilden isim yapım eki genellikle meslek ve özellik bildirme adlarını oluşturan bir yapım ekidir. /-GUÇI/ sıfat-fiil eki de satkuçı “*satıcı*” örneğinde meslek adı oluşturmuştur.

her ni ḥarīdār gümān eyleben

satkuçı yüz ança ‘ayān eyleben (3534)

Alıcı ne alacağını söyleyince satıcılar

istediğinin yüz katını ortaya getirirler. (3534)

/-GUÇI/ ekinin adlaşmış sıfat olarak kullanıma örnekler aşağıdaki gibidir:

silsile bu nev‘ ezel tā ebed

kilgüçi vü kitgüçi bī- ḥad ü ‘aded (2820)

Ezelden ebede kadar bu şekilde

gelenlerin ve gidenlerin sayısı belirsizdir. (2820)

bāde içip kılguçılar şūr ü şer

eylediler mülkini zîr ü zeber (3607)

İçki içip kötülük saçanlar, onun

ülkesini de yerle yeksân ettiler. (3607)

cism üyining tarhını salğuçı ol

rûh anğa birgüçi vü alğuçı ol (3675)

İnsan cismi evinin bânîsi odur; ona

ruhu veren de alan da odur. (3675)

yitse zafer bilme ilig küçidin

bil zafer ü fethni birgüçidin (3681)

Zafer kazanınca bileğinin gücünden sanma,

zaferi ve fethi nasîp edenlerden bil. (3681)

5.2.4. Hareket İsmi Yapan Sıfat-Fiiller

“İsim-fiillerin bir başka ifadeleri de, hareket ismi ifadeleridir. Bu durumdaki isim-fiiller (hareket isimleri) mücerret hareket veya işi karşılarlar” (Eraslan, 22).

5.2.4.1. /-mİş/

ķayķuluk olturmış idi bāyezīd

sordı ģamı keyfiyyetin bir mürīd (1148)

Bāyezīd-i Bestāmī kaygılı olarak otururken

Bir mürit kaygı sebebini sordu. (1148)

Hem ni ki ģaķ birse ķanā ‘at ķılur

Hem ni ki emr itmīş iķā ‘at ķılur (1624)

Tanrı ne verdiyse onunla yetinir,

Tanrı ne emretmişse ona uyar. (1624)

şeyh didi ķaysı biyik ‘izz ü cāh

mundın öter kim anğa birmiş ilāh (2630)

Şeyh, hangi büyük saygı ve mertebe

Tanrı’nın ona verdiğiinden daha yüksek dedi. (2630)

5.2.4.2. /-r /, /-Ar/, /-Ur/

/-r /, /-Ar/, /-Ur/ sıfat-fiili hareket ismi işlevinde kullanıldığında genel itibariyle Türkiye Türkçesindeki /-AcAk/ sıfat-fiil ekine karşılık gelmiştir. Ancak bazı

beyitlerde ise /-mA/ isim-fiil ekine ya da /-mİş/ sıfat-fiil ekine de karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

*bolmasa bir cāmım iç**er** cür'eti*

*bolsa birer cür'a ç**iker** kuvveti (620)*

Bir kadehimi bile içmeye cesâreti olmasa,

Ancak bir yudum çekecek kuvveti olsa. (620)

620 numaralı beyitte 'içer' içmeye şeklinde çevrilmiş ve -mA isim-fiil ekine karşılık gelirken 'çiker' çekecek şeklinde çevrilmiş ve -AcAk sıfat-fiil ekine karşılık gelmiştir.

1505 numaralı beyitte -mİş sıfat -fiil eki işlevinde kullanılmıştır.

*gerçi bol**ur** kalb direm rûy-keş*

andın ayırmak bolur ot birle ğaş (1505)

Gerçi altın suyuna batırılmış sahte

Para ateşle gerçeğinden ayrılabilir. (1505)

2453 numaralı beyitte ise -AcAk sıfat-fiil eki işlevinde kullanılmıştır.

*bâşıra şem'in öçür**ür** dik kerîh*

*'akl hayâsın kiter**ür** dik sefîh (2453)*

Görme mumunu söndürecek kadar iğrenç;

Akılla hâyayı ayıracak kadar edepsizdir. (2453)

5.2.4.3. /-GU/

*Kül**gü** bile kıldı işâret manğa*

tuhfe bile birdi beşâret manğa (509)

Gülümseyerek bana işâret etti,

Tuhfe'yi bitirdiğini söyledi (509)

*berķni kül**gü** yıķıban tağ ara*

belki kılıp yir koyı tofrac ara (1707)

Yıldırım gülmesi dağın içine sokar;

Hattâ yere indirip toprakta kaybeder. (1707)

kıldı bulut eşki bile dür nişâr

*boldı çakın kül**gü**sidin hāk-sār (1711)*

Bulut; gözyaşlarıyla inciler saçtı;

şimşek gülmesinden dolayı toprakta kayboldu. (1711)

*maşhara kim kül**gü** için bāc yir*

bir direm alğunça iki kāc yir (1720)

İnsanları güldürerek hayâtını kazanan maskara,

Bir kuruş almak için iki tokat yer. (1720)

5.2.5. Sıfat Görevinde Kullanılan Sıfat-Fiil Ekleri

5.2.5.1. /-GAn/

/-GAn/ sıfat-fiil eki aşağıdaki örneklerde sıfat görevinde kullanılmış ve sıfat tamlaması oluşturmuştur.

*eyleme**gen** mey bile ālūde leb*

*tan**gla** kilür bāde-i kevser taleb (237)*

Dudaklarını şaraba bulaştırmayan kişi,

yarın Kevser şarabı istemeye gelir. (237)

*gūşe-i vîrāneni kıl**gan** penāh*

kaşr-ı muraşşa ‘ tiler ārām-gāh (239)

Virâneleri sığınak edinen kişi,

karşılık olarak yüz katını talep eder. (239)

*tüz körünür mihr çü tur**gan** suda*

*igri bolur üştürek ur**gan** suda (2326)*

Güneşin aksi suda düz görünür,

ancak akan suda eğri görünür. (2326)

haţţını her sarı hayāt ehli bil

*hızrlar ol**gan** zulümāt ehli bil (2198)*

Ayva tüylerini hâyatın gayesi bil;

Onlar Hızır'ın yaşadığı karanlıktan çıkmıştır. (2198)

/-GAn/ sıfat-fiil ekinin tüm bu işlevlerinin dışında hemen aşağıda bahsedeceğimiz işlevleri de bulunmaktadır.

/-GAn/ eki -dİk işleviyle de karşımıza çıkmıştır. Bu işlevdeki örneklerden bazıları şunlardır:

Muğ beçeler deyrde kılğan helāk

bolsa sa 'id-i ebedi kayda bāk (1137)

Meyhânececinin helāk ettiğinin sonsuz

Mutluluğa ulaşmasında korkacak ne var. (1137)

Her ni hatā kılğanıñ olğaç

bolğusıdur her birige yüz 'azāb (1338)

İşlediğin bütün günahlar hesâp olunacak

ve her birine yüz azap verilecektir. (1338)

būmnı tipmekke ni kuş kirse çüşt

tipgen ayağdur ki kılur dām rüst (2659)

Baykuşu tepmek için niyetlenen

kuşun teptiği ayağı tuzağa düşer. (2659)

/-GAn/ sıfat-fiil eki kimi zaman -mA, -mAk isim-fiil eklerine karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. -mA, -mAk isim-fiil işlevinde kullanımına ilişkin beyitler aşağıdaki örneklerdeki gibidir:

bolsa haqikat güheridin yırak

rişte sözün sözlemegen yahşırak (505)

Söz eğer hakikat cevherinden uzaksa

ipe dizekten söz etmemek daha iyidir. (505)

her ni ki me 'kūl ile meşrūb irür

kim yigeni içkeni mergūb irür (954)

Yiyecek ve içeceği her ne ise yemek

içmek için uygundur. (954)

/-GAn/ sıfat-fiil eki edatlarla kullanılıp zarf oluşturur:

mıġni bostān yili sürgen kibi

ebrni tūfān yili sürgen kibi (3124)

Tıpkı kara bulutu bağdaki rüzgârın

ya da bulutları tufanın sürmesi gibi. (3124)

mest hırām eylep özin bilmeyin

barganıdın songra haberi kilmeyin (3285)

Sarhoş hâlde kendini bilmeden yürüyüp gider
ve gittikten sonra da haber alınmaz. (3285)

5.2.5.2. /-mİş/

Sıfat görevinde kullanılan sıfat-fiil ekleri genellikle hareket ifadesini karşılarlar (Eraslan, 118).

Birçok fiilimsi eklerinde olduğu gibi /-mİş/ sıfat-fiil eki de yalnızca bir görevde yalnızca bir anlamda metinde kullanılmamıştır. Hem sıfat olup hem de hareket anlamını içinde barındıracak şekilde kullanımına da rastlanılmıştır. Bu durum hem fiilimsilerin ne kadar yönlü olduğunu gösterirken hem de Türk dilinin anlam açısından zenginliğini ifade etmektedir.

şer‘ eḳalīmide rūşen-ṭarīḳ
*kim ḥaṭṭ-ı mevḥūmdın ol**mış** daḳīḳ* (1536)
Şeriat ikliminde aydınlık yoldadırlar,
bu yolun çizgileri oldukça belirgindir. (1536)
İgriligidin körünür yaṅı ay
*anda ki bol**mış** ḳademi ḳarḥ-sāy* (2316)
Yeni Ay eğri olduğu için çarkın ayağının
durduğu yerden görünür. (2316)

5.2.5.3. /-mAs/

*naẓm ki ma‘ni aṅḡa mergūb **imes***
*ehl-i ma‘ānī ḳaşıda ḥūb **imes***
Güzel bir mazmuna sâhip olmayan şiirin,
anlayanlar önünde değeri yoktur. (596)
*bu şıfat insānda tapıl**mas** felāḥ*
manṭıḳı eylepdür anı ıṣṭılāḥ (1056)
Bu sıfat insanda bulunmaz bir kurtuluş yolu
oldu; konuşma yeteneği onu insan yaptı. (1056)
ney tüz üçün ister anı ehl-i ḥāl
*çün tüz **imes** igri körer gūşmāl* (2255)

Ney doğru olduğu için hâl ehli onu sever;
düz olmayan (sazın) kulağı bükülür. (2255)
tevbeğa her kimge ki tevîk irür
sınmas anıñ tevbesi tahkîk irür (3007)
Tövbe için Tanrı kime yardım ederse;
onun tövbesi bozulmayan gerçek tövbedir. (3007)

5.2.5.4. /-r/, /-Ar/, /-Ir/

gerçi bolur kalb direm rüy-keş
andın ayırmak bolur ot birle gaş (1505)
Gerçi altın suyuna batırılmış sahte
Para ateşle gerçeğinden ayrılabilir. (1505)

Yukarıdaki örnekte bu fiilimsi ekinin sıfat görevinde kullanılmasının yanı sıra hareket ifadesi taşıdığını da söylemek mümkündür.

‘ayb közi çünkü bolur tîz-bîn
zehr körer gerçi irür engübîn (2674)
Her şeye kötü gözle bakan kişi,
bala baktığında da zehir görür (2674)
köz ki hayâ eşki töker çün sehâb
kaşresiniñ her biridür dürr-i nâb (2989)
Gözün bulut gibi dökmüş olduğu
her damla utanma yaşı, bir güzel incidir. (2989)
birdi körer köz ü işitür kulak
aytur til ‘ıtrnı anğlar dimâğ (3389)
Sana gören göz, işiten kulak,
konuşan dil, koku alan dimağ verdi. (3389)

5.2.5.5. /-GU/

Niçe açığ yığlağû dik iş itip
luţfi şeker hande bile def‘ itip (310)
Defalarca ağlatacak zorluklar çıktı,

Ama o bütün bunları güler yüzle savdı. (310)

/-GU/ sıfat-fiil ekinin /-ÇI/ yapım ekini alarak oluşturduğu /-GUÇI/ sıfat-fiil eki de eklendiği fiil soylu sözcüğün sıfat görevinde kullanılmasını sağlar.

iv suvamağınınḡ küçi hem kalmadı

belki bu iş kılḡuçu hem kalmadı (3625)

Evi sıvayacak güç de kalmadı, belki

onu yapacak adam bile kalmadı. (3625)

5.3. Zarf-Fiillerin İşlevleri

5.3.1. Bağlama İşlevi

5.3.1.1. /-(I)p/

Bağlayıcı zarf-fiil, özellikle aynı şahıs, kip ve zamanlı en az iki fiili birleştirmek için kullanılır (Eckmann, 119).

/-(I)p/ zarf-fiil ekinin genellikle kendisinden sonra gelen fiil ve fiilimsiyle zaman ve özne bakımından ortak olduğu görülmektedir. Çok nadir olarak öznesi farklı olabilmektedir (Korkmaz, 1000).

Verilen örnekler Korkmaz'ın görüşünü destekleyecek niteliktedir. Her iki beyitte de özneler ortak olacak şekilde kullanılmıştır.

mĩmi yılanı demidin ot saçıp

yol başıda yatıban ağzın açıp(19)

Mim'i yılan nefesi gibi ateş saçarak yol

başına yatmış ve ağzını açmıştır. (19.)

zühre uşatıp def ile çengini

nevha kökide tüzüp āhengini (152)

Zühre ise tef ile çengini parçalayıp

bu duruma ağıtlar yakar. (152)

5.3.2. Hâl Zarf-Fiili Olma İşlevi

Zarf-fiil olarak tarz zarfları gibi baş cümle fiilinin oluşma biçimini belirtmeye yararlar (Banguoğlu, 430). Hâl zarf-fiilleri kullanımına göre çeşitli anlamlara gelebilmektedir. Hâl zarf-fiilleri cümledeki yargının “nasıl”, “ne biçimde”, “hangi durumda” yapıldığını ifade eder.

Zarf-fiil ekleri Türk dilinde çeşitli görev ve anlamlarda kullanılmıştır. Diğer fiilimsi eklerine göre daha sık kullanılıp ana cümlelerin yüklemine çeşitli açılardan belirtmiştir. Durum, miktar, sıklık, tarz, hareket bildirme gibi görevlerde kullanılıp Türkçenin anlam derinliğini genişletmiştir.

Hâl zarf-fiillerine incelediğimiz metinde sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle metinde çok sık tekrarlayan /-(I)p/ zarf-fiili hâl zarf-fiilleri içerisinde de en çok kullanılan ek olmuştur.

5.3.2.1. /-A/ ~/-Y/

3291 numaralı beyitte /-A/ zarf-fiil eki yeterlik fiilinin olumsuzu ile birlikte kullanılıp birleşik yapıli fiili oluşturmuştur. Buradaki kullanımda ismin önüne gelerek sıfat olmuş ve durum bildirmiştir.

anda ki kılmak kirek iş kılmadım

iş kıla almas künini bilmedim (3291)

Çalışmam gereken günlerde çalışmadım;

çalışamayacağım günleri düşünmedim. (3291)

Şiirlerde vezin gereği bazen -y zarf-fiil ekinin -yu/ -yü arkaik biçimleri de bulunur. 2053 numaralı beyitte de ‘yığla-yu’ sözcüğü bu kullanıma örnek oluşturmaktadır.

tüſse közüm yığlayu cānāneğa

cān bireyin allıda şükrāneğa (2053)

Ağlayan gözlerim o sevgili dosta düşünce

Şükür için karşısında cân vereyim. (2053)

5.3.2.2. /-(I)p/

/-(I)p/ zarf-fiil ekinin görevleri arasında ikileme oluşturma da gelmektedir. Bu zarf-fiil eki ya aynı kelimeye ya yakın anlamlı kelimelere ya da zıt anlamlı kelimelere gelerek çeşitli ikilemeleri meydana getirir (Tosun, 524).

2925 numaralı beyitte geçen yık- ve kop- fiili birbirine zıt olan fiillerdir. Bu fiillere /-(I)p/ zarf-fiili eklenmiş ve anlam olarak hareket ile durum bildirmiştir.

*geh yıkılıp geh kopup ol her nefes
mest salıp her sarı kol her nefes (2925)*

O ise bâzen düşer, bâzen kalkar ve
sarhoşça kollarını her yana sallar (2925)

Verilen bu beyitte ise til- ve eyle- yakın anlamlı fiillerine gelerek durum bildirmiş ve özellikle de abartı anlamına karşılık gelmiştir.

*her ni ki yıllar tilep eylep niyâz
barçağa bir demde bolup ser-firâz (3022)*

Yıllar boyunca yalvar yakar neler dilediyse
hepsine bir anda sâhip oldu. (3022)

/-(I)p/ zarf-fiil eki ve onun genişletilmiş hali olan /-(I)bAn/ zarf-fiil eki metin boyunca en sık tercih edilen ekler olup çeşitli anlamlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamlardan biri de birçok araştırmacının hemfikir olduğu “arak-, -mak” suretiyle anlamında tarz ifadesi bildirip hâl zarfı olarak fiile bağlanmasıdır.

Verilen örneklerin her birinde “arak, -mak” suretiyle eylemin tarz, durum ifadesi bildirdiği görülmektedir. /-(I)p/ zarf-fiili bu görevde metinde sık sık kullanılmıştır.

*mîmi yılanı demidin ot saçıp
yol başıda yatıban ağzın açıp (19)*

Mim’i yılan nefesi gibi ateş saçarak yol
başına yatmış ve ağzını açmıştır.(19)

*turferak ol kim tanırımni bilip
hakdın uyulmay manğa zâhir kılıp (640)*

Daha şaşırtıcısı da tanıdığımı bilerek

Hak'tan utanmadan, bana gösterdi (640)
secdede titrep koyuban yirge baş
sargarıban çehre niçük kim kıyaş (1205)
Secdede titreyerek yere baş koysanız;
çehreniz, Güneşin sarardığı gibi sararsa;(1205)
hüsni dağı cilve kılp dil-pesend
zülfga tapşurdu belâdın kemend (2113)
Güzellik çekici cilveler yaparak zülfe
belâdan bir kement attı (2113)
tâ yağa vü köksüm itip çāk içey
her niçe kim bolsa tola pāk içey (2251)
Onu yakamı ve göğsümü yırtarak içeyim;
kadeh nasıl olursa olsun tam içeyim (2251)
koptı revân zâhir itip ızırâb
hayret itip kıldı halîfe hiṭâb (2627)
O, birden bire heyecânlanarak yerinden
kalktı ve Halife bu duruma şaşırarak; (2627)
bezmde kim lebni mey-âlūd itip
cân y hıred hüşni nâ-būd itip (3254)
Mecliste dudağını içkiye değdirerek
cânını ve aklını etkisiz hâle getirir. (3254)
şefkat ile mihr kılp âşkâr
didî kim ol tıfl durur şîr-ḥâr (3324)
Şefkat ve merhamet göstererek “O,
hâlâ anne sütüyle beslenen bebektir.” dedi. (3324)
il dağı kahrdın algay hisâb
ölgey alar dağı çikip köp ‘azâb (3467)
İnsanlar da bu kahırdan ibret alsın ve
onlar pek çok azap çekerek ölsünler. (3467)

5.3.2.3 /(I)bAn/

/-(I)p/ ve /-(I)bAn/ eki birlikte kullanıldığında bir işin gereğinden fazla veya gereğinden az yapıldığını belirten abartı anlamını ortaya çıkarmaktadır.

tāmını bu deyrning eylep maṭāf

ḡarn ötüben eylep anı bir ṭavāf (907)

Onun çevresini tavaf ederdi, ancak

bu tavaf yüz yılda zor tamamlanırdı. (907)

hem kiriben hem çıkıp andın nesīm

taşıda geḡ-kārhlğı sāde sīm (958)

Deliklerden rüzgâr hem girip hem çıkar,

dışında ise gümüş suyu gezdirilmiş gibidir. (958)

/-(I)p/ zarf-fiilinin genişletilmiş hali olan /-(I)bAn/ zarf-fiil eki genellikle /-(I)p/ zarf-fiilinin görevlerini ve anlamlarını yerine getirmektedir. Metin boyunca da sıklıkla bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Yine aşağıdaki örneklerde tıpkı /-(I)p/ zarf-fiilinde olduğu gibi “arak-, -mak” suretiyle anlamlarında iki farklı eylemin gerçekleştiğini göstermek maksadıyla karşımıza çıkmıştır.

nāle vü efḡan çikiiben tartıp āh

didi ki ey ṣāh-ı ṣerī’ at- penāh (1407)

Ağlayıp inleyerek derin bir âh çekti

ve ey ṣerīâtın koruyucusu olan hakan, dedi (1407)

Bu beyitte /-(I)bAn/ zarf-fiil eki -mAk için suretiyle anlamına gelerek amaç bildirme görevinde kullanılmıştır:

‘araz olup cümle-i ḡālāt anḡa

tā boluban kesb-i kemālāt anḡa (753)

Olgunluğa erişebilmek için bütün

bu hâlleri görüp geçirmek gerek (753)

ötkeriben ḡayr u selāmet bile

ḡalmayın ol yolda melāmet bile (1065)

Hayırla ve sağ salim geçerek o

yolda perişânlık çekmez (1065)

anḡa sini isteiben urdum ḡadem

kim ṭalebiḡde ḡadem oldu ‘adem (2042)

Seni arayarak öyle çok yürüdüm ki
araya araya ayağımdan oldum. (2042)

5.3.3. Hedef İşlevi

5.3.3.1. /-(U)rgA/

la 'li teh mukre kılurğa şafağ
rengi vü efşānga kuyaş ze-varağ (676)
Dipteki lâl külçeler şafağı hatırlatır,
rengi ise ışık saçan altın yapraklarına benzer. (676)

5.3.3.2. /-GAII/

Bu zarf-fiil eki, -mAk için ve -mAyA anlamlarında amaç-sonuç bildirmek suretiyle metinde karşımıza çıkmıştır.

nāme kara kılğalı böldik serî
nāne- siyehlerğa çü sinsin şefî (335)
Kağıdı kara kılmaya [kılmak için] dalıp gittik, lâkin
bahtı karaların şefaathçısı sensin. (335)
bāğ-ı irem şahnıda bezm eylese
bade-i nāb içgeli 'azm eylese (704)
İrem bağının avlusunda meclis kursa
tâze şaraplardan içmeye başlasa;(704)

704 numaralı beyti *irem bağının avlusunda meclis kursa / tâze şaraplardan içmek için azmetse* şeklinde çevirirsek beyitteki amaç-sonuç ilişkisini daha net görmüş oluruz.

kılğalı emvâtın ihyâ nesîm
fâş itip enfâs-ı mesîhâ nesîm (822)
Seher yeli, ölüleri diriltmek için
îsâ'nın nefesi gibi esmekte. (822)
emr ile nehyini beyân kılğalı
luğ ile kahrını 'ayân kılğalı (1191)
Buyruk ve yasakları beyân etmek; [için]
lütfunu ve kahrını da açıklamak için; (1191)

tün kününgge eylegeli nür fāş

birisin ay angla birisin kuyaş (1170)

Gecenı ve gündüzünü aydınlattılar;

birini Ay, birini Güneş bil. (1170)

1170 numaralı beyti *gecenı ve gündüzünü aydınlattık için; / birini Ay, birini Güneş bil* şeklinde çevirmekte doğru olacaktır. Bu şekildeki bir çeviride /-GAlI/ ekinin -mak için yapısına karşılık gelip amaç-sonuç cümlesi kurduğunu söyleyebiliriz.

tüştı sipāhı birisin çapğalı

şāh yasağıdın emān tapğalı (2075)

Şâhın cezasından kurtulmak için bir asker

onları öldürmek üzere attan indi. (2075)

yazğalı āyāt kelam-ı faşih

kılğalı tahrîr hadîş-i sahîh (2604)

Kur'an ayetlerini yazmaya girişir ya da

doğru hadisleri yazarlar.(2604)

yazğalı çün alsa hüsnî kîmyā

tapsa ulus kalb-i misîn kîmyā (2609)

Kopya etmek için o güzel kimyâ'yı alsa

ve insanların bakır kalbi altına dönse. (2609)

/-GAlI/ zarf-fiil eki -mAk üzere işleviyle de Çağatay sahasında kullanılmaktadır. -mAk üzere kimi zaman zamanda yaklaşma, varma anlamlarında kullanılırken kimi zaman da -mAk için gibi amaç bildirmek için kullanılır.

Aşağıdaki örnek beyitte /-GAlI/ zarf-fiil eki -mAk üzere işlevinde kullanılmış ve zamanda yaklaşma, varma anlamlarına gelmiştir:

halk niyâzını edā kılğalı

barça halâyıkını du 'ā kılğalı (3788)

Halkın niyâzını yerine getirmek [üzere] ve

bütün halka duâ etmek üzere; (3788)

5.3.3.3. /-(I)p/

/-(I)p/ zarf-fiilin görevlerinden biri de amaç bildirmektir. Bu ek -mAk için, -mAyA anlamına gelerek amaç görevini yüklenir. Metinde bu şekilde bir kullanıma pek rastlanılmamıştır.

kuş dik olup seyr müyesser anğa

ignide evrākı olup per anğa (2415)

Kuş gibi uçmaya çabalar ve güyâ

koltuğundaki kâğıtlar ona kanat olacak. (2415)

5.3.4. Karşılaştırma İşlevi

5.3.4.1. /-GU(n)çA/

Bu zarf-fiil, asıl hareketle aynı anda veya asıl hareketin sonunda olan bir olayı göstermek için kullanılır. Ancak bu ek, bazen asıl fiilin ifade ettiği hareketin kendisine tercih edildiği bir hareketi ifade etmek için kullanılır yani karşılaştırma yapmak amacıyla da kullanılır.

Bu ekin görevleriyle ilgili Deny birden fazla görüş bildirmiştir. Bunlardan birisi “acak kadar” anlamına gelerek karşılaştırma işlevinde bulunmasıdır (Deny, 857-859).

Hünerli de bu ekin sınırlama, zaman bildirme gibi çeşitli işlevlerine değindikten sonra karşılaştırma-kıyaslama işlevinin olduğunu da belirtmiştir. Ekin, Türkiye Türkçesine acağına, -acak/-acağı yerde, -maktansa anlamlarında çevrildiğini ve karşılaştırma anlamı bildirdiğini ifade eder (Hünerli, 2-3).

3530 numaralı beyitte kir- fiiline eklenen /-GUçA/ zarf-fiil eki “acak kadar” anlamına gelerek karşılaştırma işlevinde kullanılmıştır.

pîl-i [felek] kirgüçe dervāzesi

tāk-ı semā tākınınğ endazesi (3530)

Kapısı gök filinin girebileceği kadardır;

tâkı ise gök tâkından ölçü almış.(3530)

Bu beyitte ise karşılaştırma işlevinin yanı sıra bol- fiiline eklenen /-GUÇA/ zarf-fiil eki “a kadar” yapısına karşılık gelip zaman anlamına da gelmektedir.

çün ki biyik bolguça kıldı şitāb

saldı harāret bile ‘ālemğa tāb (928)

Büyük oluncaya kadar acele etti ve

kendi sıcaklığıyla âlemi ısıttı. (928)

5.3.5. Karşıtlama İşlevi

5.3.5.1. /-mAy/

İşlevine göre karşıtlama zarf-fiil grubunda bulunan -mAy eki, hâl zarf-fiilleri olan a/-e/-y, -ken ve -(I)p zarf -fiillerinin olumsuz biçimlerini yapmakta ve bir eylemin karşılıksız olarak gerçekleştiğini bildirmektedir. olumsuzluk eki olan -mA eki ile zarf-fiil eki olan -y ekinin kaynaşmasından oluşan ek, fiillere gelip Türkiye Türkçesinde kullanılan “madan” zarf-fiilinin görevlerine karşılık gelmektedir.

/-mAy/ eki çeşitli anlamlarda metin boyunca karşımıza çıkmıştır. Bir işin karşılık beklemeden yapılma anlamına, zaman anlamına, şart bildirme anlamına karşılık gelmektedir. Bu başlık altında ise /-mAy/ zarf-fiil ekinin “-mış iken, -mesine rağmen” gibi anlamlarına gelerek cümlelerde karşıtlama işlevini bildirmesini inceleyeceğiz.

azmığa çün koydı kadem ehl-i red

rehber-i tevfiḳdın olmay meded (15)

Reddedenler, muvâfıflık rehberinden

yardım olmadan çölü geçmeye niyetlenirler (15)

Bu beytin Türkiye Türkçesine çevirisi *reddedenler, muvâfıflık rehberinden yardım almamasına rağmen çölü geçmeye niyetlenirler* şeklinde olduğunda ana cümle ile yardımcı cümle arasında anlam karşıtlığının oluştuğunu daha net bir şekilde görürüz.

sanga benefşe kibi kadd-ı nîḡūn

baş kötüre almay uyatdın zebun (1336)

Sen ise menekşe gibi baş aşağı hâlde

başını kaldıramayıp utançtan zebun olursun. (1336)

tā ki ni ilgin̄de durur almay ol

barçasıdın silk itek ü tart kıl (2875)

Elinde ne var ne yok o olmadan

önce hepsinden etek silkip elini çek. (2875)

2875 numaralı beyti: *elinde ne var ne yok o olmamışken hepsinden etek silkip elini çek*. Şeklinde Türkiye Türkçesine aktarabiliriz. Bu şekildeki bir aktarımda /-mAy/ ekinin /-ken/ zarf-fiil ekinin olumsuz biçimini yaptığını gözlemleyebiliriz.

Yine aşağıdaki beyitte esas eylemdeki hareketle diğer eylemdeki hareket arasında ilişki bulunmadığını göstermek maksadıyla /-mAy/ eki kullanılmıştır.

tıfl hācī bilmey okur çün sevād

kıl okurun zīr ü zeber i tīkād (3736)

Çocuk ders okurken hocaya bakmadan okursa,

okuduğunu alt üst ettiğini görürsün. (3736)

810 ve 1085 numaralı beyitlerde /-mAy/ eki bir işi gerçekleştiremem, gücü yetememe anlamı vardır. A bil- fiilinin olumsuzu şeklinde kullanılmıştır.

nişter urarğa çıdamay hārdın

bülbül itip dā'ıye minḳārdın (810)

Diken yüzünden neşter vuramayan

bülbül, zehri gagasıyla deşmek istedi (810)

bir kuş alar içre ki tapmay bu zevḳ

fāḥte yaṅlıḡ tapıban boynı tavḳ (1085)

Bunların içinde bu zevki alamayan

bir kuşun, kumru gibi boynu bağlıdır. (1085)

3739 numaralı beyitte kullanılan /-mAy/ zarf-fiil eki cümleye şart anlamı katmıştır.

kimni ki eyley dir isenḡ maḥremiḡ

köp sīnamay eylemegil hem-demiḡ (3739)

Kimi kendine yakın etmek istersen,

iyi sınımadan yakınına alma. (3739)

5.3.5.2 /-mAyIn/

/-mAy/ zarf-fiil ekine /-(I)n/ ekinin eklenmesiyle oluşan olumsuzluk bildiren bir zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki /-mAdAn/ ve /-mAksIzIn/ zarf-fiillerine karşılık gelmektedir. /-mAy/ zarf-fiil eki gibi zaman bildirme ve şart bildirme görevleri de bulunmaktadır.

nāmeġa kim rāqım itip ħāmesin

körmedi min körmeyin il nāmesin (493)

Kalemini kağıda yazdırdığında, yazdıklarımı

ben görmeden kimse görmedi (493)

bu niçe tendin ki şikāyet didim

aŋglamayın herze ħikāyet didim (655)

Çok insan hakkında şikâyetle bulundum,

düşünmeden lüzumsuz sözler söyledim. (655)

Aşağıda verilen örnek beyitte karşıtlık işlevi görmektedir. Yani esas eylemdeki hareketin kendindeki harekete bağlı olmadan gerçekleştiğini gösterir.

baķmayın öz luţf ile iĥsānıġa

minnetini hem kıoyar öz cānıġa (1635)

O, kendi hayır ve bağışlarına bakmadan [bakmaksızın]

şükür borcunu düşünür. (1635)

serv kim ol toġrı çıkip ķāmetin

körmeyin āsīb-i ħazām āfetin (2259)

Servinin boyu düz olduğu için güz

âfetinden etkilenmeden yeşil kalır. (2259)

bir sülük elbette kopup kitmeyin

tā ki burun iki sürük yitmeyin (3848)

Bir bölüğü kalkıp gitmeden

iki bölüğü daha gelir. (3848)

5.3.6. Ölçü- Derece İşlevi

5.3.6.2. /-GInçA/

Bu ek eklendiği fiillere “-incaya kadar , -e kadar” anlamlarını katar.

Bu ek Ta (ki) [bağlama edatı]... Fiil Tabanı + {-(G)XncA} [zarf-fiil eki] yapısıyla da karşımıza çıkmaktadır. “Kadarlık” anlamı ise “ta” edatı ile sağlanmaktadır (Hünerli, 264).

İncelediğimiz eserde de yalnızca bir beyitte bu şekilde kullanımına rastlanılmıştır:

bir niçe dem barçağa bu rüst-e-hîz

tā ki fena şarşarı işgünçe tîz (164)

Bu karmaşa herkes için yokluk fırtınası

esinciye kadar hep bu şekilde devam eder. (164)

5.3.7. Sebep-İşlevi

5.3.7.1. /-(I)bAn/

Bu ek, metinde -(ma)(y)ınca, -(ma)dığı için ifadesiyle sebep bildirmek amacıyla fiile bağlanmış ve sebep- hedef cümlelerini oluşturmuştur.

Aşağıdaki örneklerde sebep anlamına gelmekle birlikte zaman anlamına karşılık gelecek şekilde de kullanılmıştır. Daha önceden bahsedildiği gibi bir ekin yalnızca tek bir görevi ve anlamı bulunmamaktadır. Aşağıdaki örnekler bu çıkarımı destekleyecek niteliktedir.

Verilen bu örnek beyitlerde /-(I)bAn/ ekinin /-mA/ olumsuzluk eki ile beraber kullanımı söz konusu değildir. İncelediğimiz eserde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

687 numaralı beyitte /-(I)bAn/ ekinin sebep işlevinin yanı sıra zaman ve şart anlamını da karşıladığını görmekteyiz.

çün tüşüben tîz ‘adiv farkığa

oşşaban ol lahza bela berkiğa (687)

Onun attığı mızrak düşmanın başına düşünce

o anda belâ şimşeği çıkmış gibi olur. (687)

*çırmaşıban sünbül-i ter bâğ ara
ıgrilik anıñ yüzün eylep kara (2260)*

Bağdaki sümbül her şeye sarıldığı için
eğrilik yüzünü kara eylemiştir

5.3.7.2 /-(İ)p /

“Öncelik eylemin tesirleri ana eylem daha olurken hissedildiği zaman veya ana eylem öncelik eylemin tabii bir sonucu olduğu zaman -(İ)p’lı kipin az çok açık bir biçimde bir zaman, durum veya sebep hâl ve şartını ifade ettiği de olur” (Deny, 767)

Bu ek, “-dığı için ve -diğinden dolayı” anlamlarıyla sebep-sonuç gösterme görevlerinde metinde çok sık kullanılmıştır.

*ol çü vefâ rengidin âzâd olup
ehl-i vefâ cānıga bî-dād olup (78)*

O, vefâ duygusundan âzâde olduğundan
vefâ ehline de adaletsizdir.(78)

*nâzım olup söz dürr-i sîr-âbıga
çarh nîzâmî yazıp elkâbıga (445)*

Değer biçilemeyen söz incilerini dizdiği için
kader mahlasını Nizâmî yazdı.(445)

*cānı çü ol naķş mekânı bolup
naķşdın özge barı fānî bolup (1013)*

Onun cânı o nakışların mekânı olduğundan
nakıştan başka her şey yok olur.(1013)

*mestliğ uykusu çü eylep hücüm
barça ölü dik yatıp ol hayl-i şüm (1373)*

Sarhoşluk uykusu hücum ettiğinde ise
bütün bu hayırsızlar ölü gibi yatarlar.(1373)

*ıgri uçuş birle çüköp eylenip
kayda ki pervâne barıp örtenip (2258)*

Pervâne dönerek uçup çok eğlendiği
için sonunda mum ateşine düşüp yanar.(2258)

5.3.7.3 /-GAÇ/ Zarf-Fiil Eki

Aşağıdaki örnek beyitlerde /-GAÇ/ zarf-fiil eki Türkiye Türkçesindeki /-IncA/ zarf-fiil ekine karşılık gelerek cümlede sebep ilişkisini ortaya çıkartmıştır.

Aşağıdaki her bir beyitte geçen /-GAÇ/ zarf-fiil eki sebep işlevini yerine getirirken aynı zamanda ne zaman sorusuna cevap vererek zaman zarfına da karşılık gelmiştir.

*bolğaç ol ok dūrğa şadef perde-pūş
tüştü cihân bahırğa cūş u hurūş (284)*

Sedef, o mücevheri içine kapatınca
cihân denizine bir coşkunluk düştü. (284)

*kılğaç aning şer‘i kuyaşı zuhūr
kalmayın ol meş‘aleler içre nūr (1112)*

Onun şeriat güneşi doğunca önceki
peygamberlerin meşalelerinin ışığı kalmadı. (1112)

*tülkü vü it külgü işigin açar
şîr körüngeç ulus ötdin kaçar (1726)*

Tilki ve köpek gülme kapısını aralar;
arslanı görünce ise insanların ödü kopar. (1726)

5.3.8. Sıralama İşlevi

5.3.8.1. /-(I)bAn/

“İşlevlerini yüklenerek isim-fiil (mastar) ve sıfat-fiilden önce yer almakta ve sıralama ifadesiyle ulama grubu oluşturmaktadır” (Tiken, 178).

“Kip eki sıralama ifadesiyle yan yana bağlantı kurduğu ana cümleninki ile aynı olan yardımcı cümlelerin çekimli fiili yerinde bulunmaktadır” (Tiken, 179).

Zarf-fiiller sıralama görevini üstlenirken zamanda öncelik ve zamanda sonralık işlevlerini de yerine getirebilmektedir. Aşağıda birkaç beyitte bu çıkarıma örnekler verilip açıklanacaktır.

Aşağıdaki örnek beyitlerde Tiken'in belirttiği gibi /-(I)bAn/ zarf-fiil eki, isim -fiil veya sıfat-fiilden önce kullanılmamıştır. Bu şekilde kullanılmadığı hâlde bu ek, yine iki eylem arasında sıralama görevinde bulunmuştur.

mīm ki nūndın kıliban intihā

cānga koyup minnet-i bī-müntehā (38)

Mim nun'dan sonra gelmiş [gelip] ve cânını sonsuz
bir minnete koymuştur. (38)

/-(I)bAn/ eki yine birbiri arasında anlam ilişkisi bulunan cümlede yapılması gereken iki işi sıralama görevinde kullanılmıştır. Bu işlev yerine getirilirken zamanda öncelik işlevi de ortaya çıkmıştır.

'ışk yilin yitkürüben tünd ü tīz

'akıl alaçuğun itip rīze rīz (69)

Aşk yelini çabukça ulaştırıp akıl kulübesini
darmadağınık etti. (69)

Yine sıralama işlevi ve zamanda öncelik- sonralık işlevi bir aradadır.

küçleniben pençe vü bāzū-yı 'adl

asraban āyen-i terāzū-yı 'adl (205)

Adâletin pençe ve pazusu güçlenip
adâlet terâzisinin kolunu tutardı. (205)

634 numaralı beyitte gerçekleşmesi beklenen iki işten önce gerçekleşmesi gereken gömlek giydirilmesi işi sonra ise süsleme işi gerçekleşmiştir. /-(I)bAn/ eki sıralama görevinde bulunurken o sırada zamanda öncelik işlevinde de kullanıldığını görmekteyiz.

keydürüben hulle-i mevzūn ānga

zīver itip yüz dürr-i meknūn ānga (634)

Ona tam yakışacak ipek gömlek giydirip
yüzlerce değerli inci ile süslerim. (634)

5.3.8.2. /-(I)p/

Bu ek, tıpkı /-(I)bAn/ eki gibi gerçekleşmesi gereken iki eylemi sıralama görevinde kullanılırken zamanda öncelik ve zamanda sonralık işlevini de beraberinde getirmektedir.

bāğ-ı hıred naḥlını ḥāṣāk itip

baḥr-ı bela mevcini külek itip (71)

Akıl bağının meyvesini çer çöp edip

belâ denizinden dalgalar ortaya çıkardı. (71)

zühre uṣatıp def ile çengini

nevḥa kökide tüzüp āhengini (152)

Zühre ise tef ile çengini parçalayıp bu

duruma ağıtlar yakar. (152)

Aşağıdaki beyitte nağme işittikten sonra gerçekleşen sıçrama ve şarkı söyleme işini sıralarken /-(I)p/ zarf-fiil eki kullanılmıştır. Yine bu beyitte zamanda öncelik-sonralık işlevi de bulunmaktadır. Önce sıçrama eylemi sonra şarkı söyleme eylemi gerçekleşmektedir.

nağme-i ḥāric ki kılip istimā‘

sikrip ü āheng itip ol dem semā‘ (1479)

Dışarıdan bir nağme işitince yerinden

sıçrayıp şarkı söyleyip semâ etmeye başlar.(1479)

5.3.9. Şart Olma İşlevi

5.3.9.1. /-(I)bAn/

-uban zarf-fiil eki *-di mi*, *-dığı taktirde*, *-r ise* anlamlarında, şart işleviyle fiile bağlanmaktadır (Tiken, 155).

Verilen örneklerin her birinde Türkiye Türkçesinde kullanılan şart eki /-sA/ ekine karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

secdede titrep koyuban yirge baş

sargarıban çehre niçük kim kıyaş (1205)

Secdede titreyerek yere baş koysanız;

çehreniz, Güneşin sarardığı gibi sararsa; (1205)

her kişiğe kıldı birev bir vefâ

maḥlaşu yoḡtur körüben miṅ cefâ (1976)

Bir kişi birine iyilik yaptıysa karşılık

olarak bin cefâ görse de kurtulamaz. (1976)

ḡaysı vilāyetḡa ‘azm eyleben

il ḡarem ü bāḡıda bezm eyleben (2566)

Onlardan biri herhangi bir şehre gitse

hemen bir evde içki meclisi kurulur. (2566)

5.3.9.2 /-GU(n)çA/

/-GU(n)çA/ zarf-fiil eki Türkiye Türkçesindeki /-IncA/ zarf-fiil ekine karşılık gelmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılan /-IncA/ eki kimi zaman şart görevini yerine getirmek için kullanılmaktadır. /-GU(n)çA/ zarf-fiil eki de aşağıdaki örnekte şart görevini yerine getirmiştir.

tu ‘me ki ner-māde zaḡan yād iter

tapḡuça cīfe niçe feryād iter (3141)

Midesiyle yiyecek arayan kuzgun,

bir leş bulunca bas bas bağırır. (3141)

5.3.9.3. /-(I)p/

Tiken, -(I)p zarf-fiil ekinin “-(ma)(y)ınca, -(me)di mi, -(me)diği taktirde, -r/-mez ise” manalarına gelerek şart ifadesi bildirdiğini belirtmiştir (Tiken, 158).

Metinde ise yine “-IncA ve -r/-mez” ise ekinin şart ifadesi bildirdiği tespit edildi. Ancak Tiken’in “-r/-mez ise” şeklinde belirtmiş olduğu kalıbın yanı sıra -sA ekinin yalnız başına kullanımına da rastlanılmıştır.

çün salıḡ ol közgü ara tāb u nūr

‘ışḡ yüzige birip andın zuḡūr (88)

Aynada aydınlık ve ışık peyda olunca aşk

onun yüzüne bunları yansıtır. (88)

çünki şubānlıḡ itip öz pīşesin

cedy vaḡan eylep esed bīşesin (307)

O, çobanlığı öz mesleği yapınca keçiler,
arслан yaşayan ormanı mekân ettiler. (307)
*yozğalamak vakti çü salı**p** ayak*
kebg-i derî allıda andak ki zâğ (696)
Yorga yürüyüş için ayağını atınca
keklik karşısındaki kargaya benzerdi. (696)

825 numaralı beyitte /-(I)p/ zarf-fiil eki doğrudan -sA şart ekine karşılık gelmiştir.

*her tarafı kim bakı**p** ol ravzanı**ng***
*közge garâyib körünür birge min**g** (825)*
O bağın ne tarafına baksa göze görünen
gariplikler bine bin olurdu. (825)

1206 numaralı beyitte /-(I)p/ zarf-fiil eki -sA ekine karşılık gelmiştir.

*vâcib ü farzını ri ‘âyet kı**l**p*
*sünnet edâsını be-ğâyet kı**l**p(1206)*
Namazın vâcipleri ve farzlarına riâyet edilse;
sünnetleri de yerine getirilse; (1206)
*nağme-i hâric ki kı**l**p istimâ‘*
sikrip ü âheng itip ol dem semâ‘ (1479)
Dışarıdan bir nağme işitince yerinden
sıçrayıp şarkı söyleyip semâ etmeye başlar. (1469)

2460 numaralı beyitte Tiken’in belirttiği gibi “r / mez-sA” kalıbına denk gelecek şekilde kullanılmıştır. -r geniş zamana eki üzerine -sA şart eki getirilmiştir.

*ot kibi her niçe ki ser-keş bolu**p***
*hîl ‘ât an**ga** hulle-i zer-keş bolu**p** (2460)*
Ateş gibi ne kadar yakıcı olursa o
derece süslü giysiler giyer. (2460)

5.3.9.4 /-mAy/

1915 numaralı örnek beyitte a al- yeterlik fiili ile birlikte kullanılan /-mAy/ zarf-fiil eki yeterliliğin olumsuz çekiminde şart bildirmiştir.

yaz tapa almay çü ısığdın penāh
saye üçün köprük anga hāb-gāh (1915)

Yazın sıcaktan sığınacak yer bulamazsa
köprü altı ona gölgelik ve uyku yeri olsun (1915)

Aşağıdaki beyitte /-mAy/ zarf-fiilin üzerine -In eki gelerek oluşturulmuş /-mAyIn/ formundaki zarf-fiil eki geniş zaman olumsuzunda şart bildirmek üzere kullanılmıştır.

tevbe imes yitmeyin ilhām-ı ğayb
kim ki özi kılsa uşatmaķnı ‘ayb (3004)
Gâipten ilham gelmezse tövbe olmaz,
kişi, kendi suçundan kendi kurtulamaz.(3004)
tıfl hācī bilmey okur çün sevād
kıl okurun zīr ü zeber i ‘tikād (3736)
Çocuk ders okurken hocaya bakmadan okursa,
okuduğunu alt üst ettiğini görürsün. (3736)

5.3.10. Zaman Bildirme İşlevi

Zaman Zarf-fiilleri için Banguoğlu şu şekilde bir ifadede bulunmuştur:

“Bunlar yüklemi oldukları iç cümleyi bir zaman ilişkisiyle baş cümleye bağlarlar ve zaman zarffiilleri (gérondif de temps) adını alırlar. Çoğu sıfat fiillerden gelmekte olup çeşitlidirler” (Banguoğlu, 432).

5.3.10.1. İzleme Zarf-Fiilleri

İzleme zarf-fiil ekleri baş cümle fiilinin zaman bakımından kendilerini izlediğini belirtirler. Bu anlamda en çok -InçA zarf-fiil eki kullanılır (Banguoğlu, 433)

/-GU(n)çA/

Bu zarf-fiil eki Türkiye Türkçesindeki -InçA/ zarf-fiil ekine denk gelmekte ve fiillerin birbirini takip etmesi görevinde kullanılmıştır.

1673. beyitte adım atması eylemi ile dinlenme eylemi; nefes alması eylemi ile zamanın geçmesi birbirini izleyen eylemlerdir.

her kadem alğunça tınıp müddetî

her nefes urğunça ötüp fırsatı (1673)

Her adım atması bir dinlenme süresi;

her nefes alışını bir zaman geçmesi demektir. (1673)

2874 numaralı beyitte ise zamanda izleme görevi Türkiye Türkçesine çevrilirken “-mAdAn önce” yapısıyla çevrilmiştir. O nedenle /-GU(n)çA/ ekinin izleme görevi bu örnekte çok net bir şekilde belli olmaktadır.

sini ol itgünçe zebun sin burun

eyle anı fakr ile hār u zebun (2874)

O seni zebun etmeden önce sen onu

fakirliği seçerek perişân et.(2874)

5.3.10.2. Başlangıç Zarf-Fiilleri

Başlangıç zarf-fiilleri, kendilerinden sonra gelen fiillerin başlangıcını belirtmek amacıyla kullanılır.

/- (G)AlI/

-dan beri anlamına karşılık gelerek bir işin, durumun başlangıcını gösteren bu zarf-fiil ekiyle ilgili bazı görüşler şu şekildedir:

Asıl hareketin başlama noktasını belirlemek için kullanılır. Anlamı kuvvetlendirmek için “beri” çekim edatıyla ve “tā” bağlama edatıyla birlikte kullanılabilir (Eckmann, 117).

“(y)AlI eki başlangıcı, geçmişe dayanan ve devamlı asıl fiille bütünleştiği için “bir zamandan beri” anlamıyla, zamanda süreklilik gösteren zarf-fiiller türetir. Olumlu ve olumsuz biçimlere de girebilen zarf-fiiller bağlı bulunduğu özne ile asıl fiilin bağlı bulunduğu özne aynı da olabilir, farklı da olabilir (Korkmaz, 1009).”

tün kününgge eylegeli nūr fāş

birisin ay angla birisin kuyaş (1170)

Geceni ve gündüzünü aydınlattılar [aydınlattıklarından beri];

birini Ay, birini Güneş bil. (1170)

tapğalı ta 'yin-i maḥallāt itip

ehl-i maḥallāt ayırıp şehir şehir (3445)

Mahallelerin her biri belirlenmiş ve [Mahallelerin her birinin belirlendiği zamandan beri]

nerede hangi şehirlerin yaşadığı bilinir. (3445)

5.3.10.3. Bitim-Sınırlama Zarf-Fiilleri

Bitim zarf-fiil ekleri baş cümlelerin fiili için zaman bitimini ifade ederler. Yine Banguoğlu, -IncA zarf-fiil ekinin eskimiş bir bitim zarf-fiili özelliği gösterdiğini ve bu zarf- fiillerin bu anlamda yerlerini dek ve kadar takılarıyla yapılan takı öbeklerine bıraktığını belirtmiştir: “-inceye değin ve -incaya kadar” (Banguoğlu, 435).

/-GİnçA/

Bu ek incelediğimiz metinde “-incaya kadar” anlamında zaman sınırlama görevinde karşımıza çıkmıştır. Metinde /-GİnçA/ ve /-GİçA/ eki genellikle özdeş kabul edilip aynı görevlerde ve anlamlarda kullanılmıştır. Bu nedenle /-GİnçA/ ve /-GİçA/ ekini bir kabul edilip örnekleri o şekilde verilmiştir.

bir niçe dem barçağa bu rüst-e-ḥîz

tâ ki fena şarşarı işgünçe tîz (164)

Bu karmaşa herkes için yokluk fırtınası

esinciye kadar hep bu şekilde devam eder. (164)

çün ki biyik bolğuça kıldı şitâb

saldı ḥarâret bile ‘âlemğa tâb (928)

Büyük oluncaya kadar acele etti ve

kendi sıcaklığıyla âlemi ısıttı. (928)

iki kadem yangğuça yitgeç elem

sa 'y kıl u ilgeri koy bir kadem (3766)

Sıkıntı olunca iki ayak geri gidinceye kadar

gayret et ve bir adım ileri git.(3766)

tüş dik irür dehrde nâ-kām ü kām

köz yumup açkūnça ötüpdür temām (3672)

Dünyâda tâlihlik ve tâlihsizlik düş gibidir;

Göz yumup açincaya kadar geçer. (3672).

5.3.10.4 Vakitleme Zarf-Fiilleri

“Baş cümle fiilinin zaman içinde kendilerinin tekrar ve devamına tabi kalırlar. -dikçe zarf-fiilleri bu anlatımda en çok kullanılan şekildir” (Banguoğlu, 433).

/-GİnçA/

/-GİnçA/ zarf-fiil eki -DıkçA, -(mA)dığı sürece / müddetçe anlamlarına karşılık gelerek zaman içinde devamlılık anlamı katmıştır. Aşağıda verilen örnek beyitte bu kullanıma örnek oluşturmaktadır.

her niçe kim müstaḥaḳ olsun ‘azîz

*istem**megünçe** anga birmes peşiz (1615)*

Her ne kadar muhtâç olursa olsun istemediği
sürece ona bir mangır bile vermez. (1615)

/-(İ)p/

*çarḥğa kim şāḥ-ı şanevber yit**ip***

*tügmeleri encüm için ḥod it**ip** (793)*

Çamların dalları göğe ulaşır, düğmeleriyle
(kozalaklarıyla) yıldızları berkitir. (793)

Bu beyti *çamların dalları göğe ulaştıkça (ulaştığı sürece) çamlar düğmeleriyle yıldızları berkitir* şeklinde aktardığımızda /-(İ)p/ zarf-fiil ekinin süresince anlamında zamanda sürelik bildirdiğini daha net görmüş oluruz.

*tā yit**ip** ol laḥza nidā-yı kabûl*

tapıban ol tuḥfe tarîḳ-ı vuşûl (990)

Kabûl nidâsı ulaşınca o bağışların her
biri kendi yerini bulur. (990)

Bu beyti *Kabûl nidâsı ulaştığı sürece (ulaştıkça) o bağışların her biri kendi yerini bulur* şeklinde de Türkiye Türkçesine aktarabiliriz. Bu şekildeki bir aktarımda yine /-(İ)p/ zarf-fiil ekinin -DıkçA zarf-fiil eki gibi -dığı sürece /müddetçe anlamlarında kullanıldığını görürüz.

5.3.10.5. Eş Zaman Zarf-Fiilleri

Bu anlamda kullanılan zarf-fiiller cümle fiilinin kendisiyle beraber aynı zamanda gerçekleştiğini belirtmeye yaramaktadır. Yani iki eylemin aynı anda ya da hemen peşi sıra gerçekleştiğini ve bu iyi eylem arasında anlamsal olarak bir birlik olduğunu ifade ederler.

/- (I)bAn/

/-(I)bAn/ zarf-fiil eki, “-ınca, -dıkta, -dığı zaman” anlamlarına gelerek asıl cümlenin fiiline bağlanır ve zaman zarfı olarak cümlede eşzamanlılık bildirir.

çün tüşüben tîz ‘adiv farkığa

oşşaban ol lahza bela berkiğa (687)

Onun attığı mızrak düşmanın başına düşünce
o anda belâ şimşeği çıkmış gibi olur. (687)

dūdı ol otning şaf-ı müjgan ara

çün yitiben barçasın eylep kara (2195)

Bu ateşin dumanı kirpiklerin arasından
geçince ulaştığı her yeri karartır. (2195)

bir biri birle boluban muhteliṭl

şāḥ su’āl itti bolup münbaṣiṭ (2501)

Onlar birbirleriyle karşılaşınca şâh
alçak gönüllü bir biçimde şöyle dedi; (2501)

/-GAç/

Asıl fiilin hareketinden hemen önce gerçekleşen eylemi göstermek için kullanılan bir zarf-fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki “-IncA” zarf-fiiline denk gelmektedir.

284 numaralı beyitte kapatma eylemi ile coşkunluk düşmesi eylemi peş peşe gerçekleşen olaylardır. /-GAç/ eki bu beyitte aynı zamanda sebep-sonuç ilişkisi de kurmuştur.

bolgaç ol oḳ dūrğa şadef perde-pūş

tüşti cihān bahrığa cūş u hurūş (284)

Sedef, o mücevheri içine kapatınca
cihân denizine bir coşkunluk düştü. (284)

Yine diğ er beyitlerde de /-GA / zarf-fiil eki zamandaşlık bildirirken bir yandan da sebep-sonuç ilişkisi kuran cümleler oluşturmuştur. Diğ er zarf-fiil eklerinde olduğu gibi /-GA / zarf-fiil eki de bir cümlede birden fazla göreve ve anlama gelecek şekilde kullanılabilmektedir.

kıl a  anı   er‘i kıya ı zuh r

kalmayın ol me  ‘aleler içre n r (1112)

Onun  eriat güneşi doğunca önceki

peygamberlerin me alelerinin ışığı kalmadı. (1112)

tülkü v  it k lg  i igin açar

  r körüngeç ulus  tdin  a ar (1726)

Tilki ve köpek gülme kapısını aralar;

arslanı görünce ise insanların  d  kopar. (1726)

 ehre  ze ya ını k r ge  im m

istedi  a ı a  ılıp i tir m (3322)

 mam, onun yüzünde ya ları görünce

karşısına alıp merhamet göstermek istedi. (3322)

an la a  ol i ni  eh-i k ne-ver

ilni koyup eyledi ol yan g  zer (3473)

Kindar   h o için ne olduğunu anlayınca

insanları koyup o tarafa yöneldi;(3473)

k r ge  anı   kim-i b -d d-ger

k n lige ol ‘ı   otı  ıldı eğer (3483)

O z lim hükümdar onu görünce a k

ateşi gönlüne tesir etti. (3483)

‘adl anı  k n lige kıl a  g  zer

 i verige  ıldı hemol dem eğer (3639)

Ad let duygusu onun gönlüne yerle ince

 lke derh l bundan etkilendi. (3639)

/-(I)p/

iki fiili birbirine bağlamak maksadıyla kullanılmaktadır. İlk fiilin gerçekleşmesinden hemen sonra ikinci fiilin gerçekleşeceğini belirtmek amacıyla /-(I)p/ zarf-fiili metinde kullanılmıştır.

Tiken: “-ınca, -dığı zaman” anlamında, bağlandığı fiil hareketinin, kendi (zarf-fiil) hareketi ile aynı zamanda gerçekleştiğini (zamandaşlık) ifade eden bir zarf durumunda bulunmaktadır” (Tiken, 292) şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.

zühre uşatıp def ile çengini

nevha kökide tüzüp āhengini

Zühre ise tef ile çengini parçalayıp bu
duruma ağıtlar yakar. (152)

yir kopup ornudın olup cümle gerd

kim itip anda felek-i lājiverd

Yer, yerinden kalkar, her yan toz toprak
olur, mavi gök ise yıkılacak gibi olur. (158)

evc tutup şu ‘le-i cebbārlik

mevc urup lücce-i qahhārlik (207)

Zorbalık alevleri göklere çıkar ve
kahır denizinin dalgaları yükselmeye başlar. (207)

433 numaralı beyitte /-(I)p/ zarf-fiil ekleri geniş zaman ve geniş zamanın hikayesi şeklinde çevrilmiş ve peş peşe gerçekleşen eylemleri belirtmiştir.

şer‘i tili nāme beyāzın okup

tīğı suyu küfr sevādını yup (433)

Şeriat diliyle yazılan defteri okur,
kılıcının suyu da küfür karanlığını giderirdi (433)

768 numaralı beyitte /-(I)p/ zarf-fiil eki Türkiye Türkçesine aktarılırken *-erken* yapısıyla çevrilmiştir. *-erken* yapısı hakkında araştırmacılar tarafından farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kimi araştırmacılar er-fiilinin şimdiki zaman sıfat-fiili “gen”den geldiğini er-gen > i- ken> ken gelişmesi yaşayıp zarf- fiil ekine dönüştüğünü

belirtirken kimi araştırmacılar ise -ken zarf-fiilinin isim unsuru + er-ken veya -r er-ken, -Ur + er+ken, -mAz + er-ken yapısında kullanıldığını belirtmiştir.

nîlûfer-i çarḥ tōkûp jalesin

açtı seher bâğı sarıḡ lalesin (768)

Nilüfer renkli gök şebnemlerini dökerken
seher bağı sarı lâlesini açtı. (768)

1142 numaralı beyit Türkiye Türkçesine çevrilirken -Arken yapısıyla çevrilmiştir ve cümleye -dığında anlamında eş zamanlılık bildirmiştir.

bu biri öz ḥālîḡa mâtem tutup

ol biri terk-i barı ‘âlem tutup (1142)

Birisi kendi hâlinin yasını tutarken,
diğeri bütün âlemi terk etme yolunu seçer. (1142)

dipsep ü şayḡa çikip andaḡ ki pîl

çengek-i nefis allıda ḡâr u zelîl (1480)

Ayaklarıyla yeri tepip fil gibi bağırır
ve nesfi önünde rezil ve perişân dönerler. (1480)

/-GAndA/

/-GAn/ sıfat-fiil eki ile bulunma hâli olan /-dA/ ekinin zaman içerisinde kaynaşmasından meydana gelen bir zarf-fiil eki olan /-GAndA/ eklendiği fiillere “-dığı zaman” ve “-dığında” anlamlarını yüklemektedir.

Türkiye Türkçesindeki /-DIğIndA/ zarf-fiiline denk gelmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılan /-DIğIndA/ zarf-fiil eki de /-GAndA/ zarf-fiil eki gibi zaman, sebep, şart anlamlarını taşımaktadır.

3481 numaralı beyitte /-GAndA/ zarf-fiili eklendiği fiile zaman anlamını katmıştır:

‘ömrîḡa ḡalḡanda iki üç nefes

zîkr itiben yâr ḡadîḡi vü bes (3481)

Ömrünün iki üç nefesi kaldığında da
o yâr sözünü söylerdi. (3481)

Bu beyitte /-GAndA/ zarf-fiili Türkiye Türkçesindeki /-IncA/ zarf-fiiline denk gelecek şekilde kullanılmıştır. /-IncA/ zarf-fiili Türkiye Türkçesinde anlam olarak zaman, sebep ve şart bildirmektedir. Aşağıdaki beyitte de bahsi geçen ek /-IncA/ zarf-fiilinde de olduğu gibi farklı anlamlara gelmektedir. Eklendiği fiile zaman, şart ve sebep anlamlarını katarak fiilin anlam gücünü arttırmıştır.

iş küni koyğanda ‘adüv sarı yüz

töre bile burna yasalingni tüz (3763)

Savaşta düşmanla karşı karşıya gelince

öncelikle uygun bir biçimde safları düz. (3763)

/-GI(n)çA/

Zamandaşlık görevinde de kullanılan /-GI(n)çA/ zarf-fiili için Korkmaz, cümlelerin asıl fiilindeki hareketin bu zarf-fiil ekinin sonunda ortaya çıkabileceğini ve “-dıkta, -dığı zaman, -dığında” işlevlerinde kullanılabileceğini belirtmiştir (Korkmaz, 1005).

mağzığa salğunça hıred şem ‘i nūr

könglige tüşgünçe hıreddin şu ‘ūr (3247)

Akıl, beynini aydınlatmaya başlayınca;

gönlü akılla bilinçlenince; (3247)

/-UrdA/

Bu ek de diğer eklerde olduğu gibi eklendiği fiile dığında, -dığı zaman, -ken” anlamlarını vermektedir. Bayraktar, bu zarf-fiil ekinin eklendiği fiile “-urken, -dığında” anlamlarını verdiğini belirtir (Bayraktar, 252).

Eserde pek nadir kullanılan bu ek, bahsi geçen zamandaşlık işlevinde yalnızca bir beyitte karşımıza çıkmıştır:

Bayraktar’ın da belirttiği gibi /-UrdA/ zarf-fiili aşağıdaki 1034 numaralı beyitte Türkiye Türkçesine çevrilirken /-Irken/ yapısına denk gelecek biçimde kullanılmıştır. Bu yapı /(-I)r/ geniş zaman eki ile /-ken/ zarf-fiil ekinden meydana gelmiş ve iki eylemin aynı zamanda gerçekleştiğini ifade etmeye yaramıştır.

hâk sözini ilge kılurda edā

ting körünüp allıda şāh ü gedā (1034)

O; Tanrı sözlerini halka anlatırken

karşısında şāh ile köle aynı olurdu. (1034)

5.3.10.6. Zaman-Öncelik İşlevi

Bu anlamda kullanılan fiilimsi ekleri ana cümle fiilinin zaman bakımından önce gerçekleştiğini ifade eder. İncelediğimiz metinde fiilimsi eklerinin bu işlevde kullanımı pek nadir olmuştur.

/-GI(n)çA/

“Cümlede hem zarf- fiil hem de asıl fiil -mA olumsuzluk eki aldıklarında, zarf-fiildeki hareket gerçekleşmedikçe asıl fiilin gerçekleşmeyeceğini gösteren ve “-madan / madan önce, -madığı sürece anlamlarına gelen bir işlev ortaya çıkar” (Korkmaz, 1008).

Bu açıklamaya bakıldığı zaman /-GI(n)çA / ekinin -mA olumsuzluk ekiyle birlikte kullanıldığında yalnızca öncelik değil şart anlamını karşıladığını da görebilmekteyiz. Verilen örnekte de eylemlerden birinin gerçekleşmesiyle - öncelik işlevinde- diğer eylem gerçekleşecektir.

Yani bu ek aynı zamanda şart anlamını da içerisinde barındırmaktadır. O nedenle verilen bu örnek beyit az önce yaptığımız tespiti bir dayanaktır.

her niçe kim müstahak olsun ‘azîz

istemegünçe anga birmes peşiz (1615)

Her ne kadar muhtâç olursa olsun istemediği

sürece ona bir mangır bile vermez. (1615)

Aşağıdaki örnekte ise hem fiil hem de zarf-fiil olumsuzluk eki -mA almamasına rağmen -mAdAn önce anlamına gelerek öncelik işlevinde kullanılmıştır.

sini ol itgünçe zebun sin burun

eyle anı faqr ile hār u zebun (2874)

O seni zebun etmeden önce sen onu

fakirliği seçerek perişân et. (2874)

/-mAy /

Eklendiği fiillere -mAdAn önce anlamını vererek gerçekleşmesi gereken iki işten birinin zaman olarak daha önce gerçekleşeceğini bildirmektedir.

Verilen örnek beyitte yalnızca zamanda öncelik anlamında kullanılmamıştır. Ek aynı zamanda şart anlamına da karşılık gelmektedir.

*tā ki ni ilginđde durur almay ol
barçasıdın silk itek ü tart kol (2875)*

Elinde ne var ne yok o almadan
önce hepsinden etek silkip elini çek. (2875)

5.3.10.7. Zaman-Sebep-Sonuç İşlevi

Yüklemi oldukları iç cümleyi sebep- sonuç ilişkisi bakımından baş cümleye bağlayan zarf-fiillerdir (Banguoğlu, 436).

/-GI(n)çA/

“Eğer aynı fikir yapısı içinde -mayınca eki ile kurulmuş birkaç zarf-fiil birbirini izlerse, bunlardan ilki daha sonra gelen zarf-fiildeki hareketin sebebini oluşturur veya sonrakiler ilk zarf-fiildeki hareketin sonucunu oluşturur” (Korkmaz, 1006).

Zaman- öncelik başlığında da açıkladığımız üzere fiilimsiler ve özellikle de zarf-fiiller yalnızca bir anlama karşılık gelmezler. /-GI(n)çA/ zarf-fiil eki de bu eklerden biridir. Aşağıdaki verilen beyitlerde sebep, zaman ve şart anlamlarına karşılık gelmektedir.

Bu beyitte şart anlamı ile sebep anlamı iç içe kullanılmıştır. sonsuza kadar sarhoş olmanın şartı ezel kadehinin dolu olup o kadehten içilmesidir. Sarhoş olmasının sebebi de saf ve dolu olan ezel kadehinden içilmesidir.

Aşağıdaki beyitte hem zaman hem de sebep anlamına karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

mağzığa salğunça hured şem 'i nūr
könğlige tüşgünçe hureddin şu 'ūr (3247)

Akıl, beynini aydınlatmaya başlayınca;
gönlü akılla bilinçlenince; (3247)

5.3.10.8. Zaman-Sonralık İşlevi

Zarf-fiillerin sonralık işlevi hakkında Banguoğlu şu şekilde bir açıklamada bulunmuştur: “Baş cümle fiilinin zamanca sonralığı anlatımını getirirler. Bunlar -dik sıfatfiillerine sonra takısı getirilerek yapılmış bir takı öbeğinden ibarettir “(Banguoğlu, 436).

/-GAndA/

Türkiye Türkçesine çevirisinde /-(I)p/ zarf-fiili tercih edilen /-GAndA/ zarf-fiili “-den sonra” anlamına karşılık gelerek iki eylem arasında öncelik-sonralık bakımından anlam ilişkisi kurar ve ikinci eylemin sonra gerçekleştiğini vurgular.

Başka bir çıkarım yapacak olursak da iki eylem arasında öncelik-sonralık bakımından anlam ilişkisi kuran bu ek aynı zamanda ikinci işin gerçekleşmesinin şartı olarak birinci eylemi göstermektedir. Yani sonra gerçekleşecek eylemin olması için birinci eylemin gerçekleşmesi gerekecektir.

hançer-i bî-dādın kılğanda tîz
yahşı yaman birle tîng eylep sitîz (2859)

Merhametsiz hançerini çekip [çektikten sonra] iyi
kötü ayırmadan savaşmaya başlar. (2859)

Yukarıda verilen örnek beyit az önce yaptığımız çıkarımı kanıtlayacak niteliktedir. İyi kötü ayırmadan savaşmaya başlaması eyleminin gerçekleşebilmesinin koşulu merhametsiz hançerinin çekilmesidir. Özetle /-GAndA/ zarf-fiili zamanda sonralık işlevini gerçekleştirirken aynı zamanda iki eylem arasında koşul anlamını da kurmaktadır.

/-(I)bAn/

Türk dilinde çok yönlü işlevlerde kullanılan /-(I)bAn/ zarf-fiil eki “-dıktan/-mesinden sonra anlamında zamanda sonralık bildirmek amacıyla asıl cümlenin yüklemine bağlanmaktadır.

*ol kılı**ban** şubḥ kibi nūş-ḥand*

ḥayr du ‘āsı bile dip ilge pend (312)

O sabah tan vakti gibi tebessüm edip

güzel duâlarla insanlara öğütler verdi.(312)

Bu beyit günümüz Türkçesine şu şekilde de çevrilebilir:

O sabah tan vakti gibi tebessüm ettikten sonra güzel duâlarla insanlara öğütler verdi. Bu şekilde bir çeviri ile /-(I)bAn / zarf-fiil ekinin sonralık işlevi daha net bir şekilde gözükmetedir.

*tā çıkib**en** bir iki cām-ı şigerf*

ḥāce medḥide sürey niçe ḥarf (1002)

Bir iki kadeh içtikten sonra da Hâce için

övücü birkaç söz söyleyeyim. (1002)

*ḥaḳ āṅga rahmetni delīl eyle**ben***

şu’leni gül-zār-ı ḥalīl eyleben (1263)

Tanrı onlara rahmeti delil etmiş [ettikten sonra] ve alevi de

Hz. İbrahim’in gül bahçesine çevirmiş. (1263)

*sīm kūçidin bolub**an** sīm-ber*

ḥalk laḳab eylep āṅga zāl-i zer (1436)

Gümüşün gücüyle o, gümüş gibi oldu [olduktan sonra]

ve halk ona altın yaşlı diye lakap taktı. (1436)

sākī uşol bādeni tutkıl müdām

*kim körüb**en** secdeḡa tüşgey imām (2511)*

Ey sâkî; bana her zaman o şaraptan sun ki

imam onu görüp [gördükten sonra] hemen secdeye varsın.

(2511)

*ḥayli açib**an** tama ‘ aḡzını kīṅ*

eylediler mülkni yir bile tīṅ (3618)

Şâhın adamları tamah ağzını iyice açtılar [açtıktan sonra]
ve ülkeyi yer ile düz hâle getirdiler. (3618)

*atlanı**ban** mülkide dâd eyledi*

barça gamî̄n halknı şâd eyledi (3638)

Memlekete dönüp [döndükten sonra] adâletle hükmetti
ve halkın sıkıntılarını mutluluğa döndürdü. (3638)

/-(I)p/

/-(I)p/ zarf-fiil eki “-dıktan sonra” anlamıyla bir fiili kendinden sonra gerçekleştiren
diğer bir fiile bağlar ve bu şekilde de sonralık işlevi görür.

bâğ-ı hıred naḥlını ḥāşāk itip

baḥr-ı bela mevcini külek itip (71)

Akıl bağının meyvesini çer çöp edip [ettikten sonra]
belâ denizinden dalgalar ortaya çıkardı. (71)

*zühre uşatı**p** def ile çengini*

nevḥa kökide tüzüp āhengini (152)

Zühre ise tef ile çengini parçalayıp bu
duruma ağıtlar yakar. (152)

Yukarıdaki 152 numaralı beyti Türkiye Türkçesine *Zühre ise tef ile çengini
parçaladıktan sonra duruma ağıtlar yakar* şeklinde çevirirsek beyitteki zamanda
sonralık işlevi daha net gözükecektir.

*taḥt üze ‘âlem şehi eyle**p** maḳām*

‘âlem işige biriben intizām (432)

Âlemin hakanı taht üzerine oturup [oturduktan sonra]
âlem işlerine düzen verdi. (432)

cân bile ĩmānnı çü tārāc itip

dehr ividin anı iḥrāc itip (2814)

Cânını ve imânını aldıktan sonra ise
bu dünyâ evinden onu dışarı atar. (2814)

*mestlik uyḳusu çü zāyil bolı**p***

köz açıban bâdeḡa māyil bolup (2930)

Sarhoşluk uykusu dağıldıktan sonra
gözünü açıp yine içkiye meyleder (2930)

/-GI(n)çA/

Birçok farklı işlevde ve anlamda kullanılan bu zarf-fiil ekinin “-dıktan sonra” anlamını veren işlevi de bulunmaktadır ve -mA olumsuzluk ekiyle birlikte kullanıldığında ise asıl fiilde kendine bağlı olumsuzluk oluşturmaktadır.

tu ‘me ki ner-māde zağan yād iter

tapkuça cīfe niçe feryād iter (3141)

Midesiyle yiyecek arayan kuzgun,

bir leş bulunca [bulduktan sonra] bas bas bağırır. (3141)

Yukarıdaki beyitte /-mA/ olumsuzluk eki ile beraber kullanılmamıştır.

her niçe kim müstaḥaḳ olsun ‘azîz

istemegünçe anga birmes peşiz (1615)

Her ne kadar muhtâç olursa olsun istemediği

sürece [istemedikten sonra] ona bir mangır bile vermez. (1615)

Verilen bu örnek beyitte /-GI(n)çA/ zarf-fiil eki /-mA/ olumsuzluk eki ile beraber kullanılmış ve “-mAdİktAn sonra” anlamına gelerek zamanda sonralık anlamında kullanılmıştır.

5.3.11. Birleşik Fiil Oluşturma İşlevi

Korkmaz: “Tasvir fiilleri, iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşiklerdir. Bu birleşikler içindeki birinci fiil, bir -A, -I veya -(İ)p zarf-fiil yapısındadır ve asıl anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise, aslında bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, yavaş yavaş hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış hem de esas fiil olmaktan çıkıp, esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir (Korkmaz, 811).”

Banguoğlu ise ulama zarf-fiilleri içerisinde değerlendirdiği -(İ)p zarf-fiil ekinin birleşik zarf- fiil oluşturduğunu şu sözlerle ifade eder: “*Bunlar iki kılışın birbiri*

ardınca veya aynı zamanda gerçekleştiğini gösterirler. Öyle ki bu zaman yakınlığı bazan iki fiilde bir tek kılışın sürekliliği anlatımını yaratır ve zarffiil bir türlü tasvir fiili meydana getirir (Banguoğlu, 429).

Yine Banguoğlu'nun /-A / ve /-Y/ zarf-fiilleri için ifadesi şu şekildedir:

-e ve -i zarffiillerine belli yarı yardımcı fiiller getirilerek yapılmış birleşik fiil tabanlarıdır. Bunlar birinci, zarffiil halindeki fiilin anlattığı oluş kılışın oluşmasını tasvir ederler ve tasvir fiilleri (verbe descriptif) adını alırlar. Burada zarffiilin anlamı esastır. Bu özellikle de bunlar başka birleşik fiillerden ayrılırlar (Banguoğlu, 488).

Coşkun ise zarf-fiiller üzerine yapmış olduğu çalışmasında birleşik fiiller yapan zarf-fiil ekleri için şunları söylemiştir:

Her iki ögesi fiil olan birleşik fiillerde, birinci fiil -(y)A veya -(y)Xp zarffiil eklerinden birini alır. Söz dizimi bakımından birinci fiil ikinci fiile bağımlı durumdadır; anlam açısından ise ikinci fiil birinci fiilin içeriğini tekrar, sürerlik, birdenbirelik, beklenmezlik gibi çeşitli açılardan değiştirir: bakıp durmak, şaşa kalmak, gidedurmak yapısı “koştı ve durdu” biçiminde iki ayrı eylem olarak anlaşılabilceği gibi “sürekli koştu, dolandı, çok uğraştı” gibi anlamlarla da kullanılabilir (Coşkun, 76).

5.3.11.1. Başlangıç İşlevi

/A/ başla-

/-A/ zarf-fiil eki “başla-” yardımcı fiili ile beraber bir yapı oluşturduğunda “-maya başla-” anlamında; başlama, eyleme başlangıç ve eylemde devamlılık bildiren birleşik fiil yapısını oluşturmaktadır.

/-A/ zarf-fiil eki ile “başla-” yardımcı fiilinin bir arada kullanılması ile “başlamak” anlamının ortaya çıkması aşağıda verilen örneklerde de açıkça görülmektedir.

*cilve kıla **başladı** çün gül anğa*
kalımadı imkân-ı tahammül anğa (2109)

Gül ona cilve etmeye başlayınca
onun tahammül etmeye gücü kalmadı. (2109)
‘acz ü zebûnluk körüp âyîn anġa
*da ‘vā ite **başladı** kâbîn anġa* (2812)
Onu böyle âciz ve perîşân hâlde
Görüp para dâvâsı da gütmeye başladı (2812)
gonçe küler boldı ‘adeddin füzûn
*gül açıla **başladı** ħaddîn füzûn* (3244)
Gonca, âdeti olmadığı kadar güler
ve haddinden fazla güller açmaya başlar. (3244)

5.3.11.2. Sürerlik/Devamlılık İşlevi

Sürerlik- devamlılık anlamını veren kurallı birleşik fiiller eklendikleri fiil kök ya da gövdesine işin ya da oluşun geçmişte yapıldığını ve şu anki zaman diliminde de yapılmakta olduğunu ve yine yapılmaya devam edileceğini gösterir.

Türkiye Türkçesine dek yazılmış eserlere bakıldığında sürerlik kurallı birleşik fiilinin kel-, tur-/dur-, kal- yardımcı fiillerinin {-A}, {-(y)}, {-(I)P} zarf-fiil ekleriyle birleşmesiyle oluşturulduğu görülmektedir (Bayraktar, 293).

/-(I)p / dur -

Tuncer, bu yapının devamlılık / sürerlik ifade eden tasvir fiilini oluşturduğunu belirtmiştir (Tuncer, 174).

Eski Türkçe döneminden beri /-(I)p/ dur- yapısı sürerlik bildiren birleşik fiil yapısını oluşturmaktadır.

*munça kabāĥat bile bakıp **turup***
birseng icāzet anı atlanturup (1762)
Bu kadar kusuru görüp ata binmesine
izin verirsən; (1762)
*taĥtı üze anı çıkarıp **turup***

çün anı olturtup özi oturup (2622)

Tahtının üzerine onu çıkardı ve

önce onu oturtup sonra kendi oturdu. (2622)

her ni ki hân-ı ni 'am açıp durur

şükri barınıñ saña vâcip durur (3405)

O, nîmetler sofrasını ne kadar açarsa;

hepsine şükretmek sana vaciptir. (3405)

/-(I)p / kal-

ehl-i vera ' ger barı müzd alsalar

nâme siyeh hayl bakıp kalsalar (241)

Sakınanlar yaptıklarının karşılığını alınca,

Yazıları kara olanlar bakıp kalacaklar. (241)

/(I)p/ kil-

sâkî alıp kil kadeh-i hoş-güvâr

Birge alıp tartay anı hâce-vâr (1001)

Sâkî, içmesi pek güzel olan kadehi al getir;

Ben onu Hâce gibi alıp içem (1001)

Dimen alıp kil çemeni verdini

Közüme yitkür yolınıñ gerdini (2034)

Çimeni yaprağını getir demiyorum,

Yolunun tozunu gözüme ulaştır yeter. (2034)

sâkî alıp kil kadehi yâr isenğ

mihr ü vefâ şartı bile bar isenğ (2089)

Ey sâkî, sevgi ve vefâ şartlarına bağlıysan

Ve gerçek dostsan kadehi getir {getiriver} (2089)

/-(I)p / kit-

“kit-“ yardımcı fiiliyle beraber kullanılan /-(I)p/ zarf-fiil eki sürerlik anlamını bildirir (Hünerli, 93).

İncelemiş olduğumuz eserde de az sayıda da olsa bu şekilde bir birleşik fiil yapısına rastlanılmış ve anlam bakımından sürerlik bildirmiştir.

*bir sürük elbette kopup **kitmeyin***

tā ki burun iki sürük yitmeyin (3848)

Bir bölüğü kalkıp gitmeden iki

bölüğü daha gelir. (3848)

*anın̄ olup **kitmek** ü kilmek işi*

bu ki ötüp gerdiğa yitmey kişi (3369)

Onun işi sürekli geliş gidiştir, bu ise

gittikten sonra insan tozuna da yetişemez (3369)

/-(I)p/ kör-

*ḥatğa bakıp **kördi** bu meştūr irür*

ḥām ṭama ‘ renci kılıp ḥāk-sār (1948)

Yazıya baktı ve şunu okudu: “Tamahkâr

Dünyâda her zaman zahmettedir.” (1948)

*Şāh bakıp **kördi** çü nā-şād anı*

luṭf itiben eyledi āzād anı (3970)

Şâh, onun çok korktuğunu gördü ve

Onu bağışlayıp âzât etti. (3970)

5.3.11.3. Tezlik İşlevi

Türkçenin tarihî dönemlerinden bu yana yazılmış eserlere bakıldığında, Türkiye Türkçesine dek bér-, kop-, kör-, ko(y)- yardımcı fiilleriyle tezlik anlamlı kurallı birleşik fiiller oluşturulduğu görülmektedir. Tezlik anlamlı kurallı birleşik eylemler, eklendiği fiilk kök ya da gövdesine aniden olma, birden bire yapılma anlamları katar. (Bayraktar, 265)

/-A/ bir-

Metinde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

/-A/ gör-

Metinde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

/-(I)p/ bir-

Metinde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

/-(I)p/ bar-

Metinde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

/-(I)p/ koy-

Metinde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

/-(I)p/ yiber-

Metinde bu şekilde bir kullanıma rastlanılmamıştır.

Metinde tezlik ifade edecek herhangi bir birleşik fiil yapısına rastlanılmamıştır. Bu durumu metnin anlam dünyası ve metnin yapısı bakımından değerlendirmek gerekmektedir.

5.3.11.4. Yeterlik İşlevi

Yeterlik fiili; temel fiilin gösterdiği eyleme gücü yetme, başarma ve becerme anlamlarını yükler (Ediskun, 228).

/-A/ al-

Türkiye Türkçesindeki ‘abilmek, ebilmek’ yapısına denk gelen /-A/ al- birleşik fiili esas fiilin gösterdiği eyleme gücü yetme, başarabilme anlamlarını katmaktadır.

Tuncer, Çağatay Türkçesinde kullanılan /-A/ zarf-fiil eki ve al- yardımcı fiili ile iktidar ve olabilirlik ifadeli birleşik fiiller yapıldığını ve Çağatay Türkçesinde bu yapının olumlu ve olumsuz biçimlerinin yer aldığını belirtir (Tuncer, 176).

Metinde ise Tuncer’in de belirttiği gibi hem olumlu çekimlerine hem de olumsuz çekimlerine rastlanılmıştır.

Olumlu çekimleri:

134 numaralı beyitte gücü yetme, başarabilme anlamları söz konusudur.

eyle nevâîni burun âdemî
kim bula **algay** bu harem-i mahremi (134)
Yâ Rabbî, Nevâî'yi öncelikle insan
eyle ki bu gizli olan hazîneni bulabilirsin. (134)

2035 numaralı beyitte ihtimal anlamı bulunmaktadır.

hıdmetide ger tapa **alsang** mecâl
ança ki mindin diğ sin 'arz-ı hâl (2035)
Eğer onun hizmetinde kalma imkânı
Bulursan {bulabilirsen} benim durumumu ona arz et. (2035)
kimge ki körgüzseler ol nev' yol
özge yolıdın çığa **algay** mu ol (2759)
Kime bu şekilde yol gösterecekler,
bakşa bir yoldan gidebilir mi o? (2759)
karı ki kaddığa ham oldu vukû'
*iş kıla **algay** mu ikin cüz rükû' (3310)*
Beli bükülen yaşlı; rükû etmekten
başka bir işi zâten yapamaz. (3310)

Olumsuz çekimi:

ma'rifetîng kim kıla **almay** şıfat
kaldıng anı 'ârîf-i ol ma'rifet (131)
Anlatılamayacak şeylerin kaynağı olan insanı,
onları anlayacak yetenekte yarattın. (131)
kaşr-ı kelamı çıkıp andak bülend
kim anğa gerdün sala **almay** kemend (476)
Onun söz sarayı öyle yükseklerle erişmiştir ki
ona felek de kement atamaz. (476)
söz güheriğa irür ança şeref
kim bola **almas** anğa gevher şadef (535)
Söz mücevherinin şerefi o kadar

yücedir ki gevher bile ona sedef olamaz. (535)

*ol kıla **almasa** hem-āvāzlık*

kılsa ayalğu bile dem-sāzlık (619)

Benim türküme eşlik edemeseler,

ancak tatlı bir sesle katılmaya uğraşsalar. (619)

1915 numaralı beyitte olumsuz anlamda ihtimal bildirme söz konusudur.

*yaz tapa **al**may çü ısığdın penāh*

saye üçün köprük anğa hāb-gāh (1915)

Yazın sıcaktan sığınacak yer bulamazsa

köprü altı ona gölgelik ve uyku yeri olsun. (1915)

karı ki za f eyledi başın nigūn

*tüz kıla **almas** ilig eylep ihtiyār (3309)*

Başı zâten kendiliğinden düştüğü için yaşlı

kişinin secde etmemesi elinde değildir. (3309)

/ -y(U)/ al-

Ünlüyle biten fiillere /-yU/, /-y/ ekleri getirilerek birleşik fiil yapısı kurulur. -y zarf-fiil ekinin al- yardımcı fiiliyle birlikte kullanılmasıyla Yeterlik anlamını ifade eden kurallı birleşik fiil yapısı ortaya çıkmaktadır. Yine Türkiye Türkçesindeki -abilmek/ -ebilmek yeterlik fiiline denk gelmektedir.

Bu yapı metinde birkaç beyitte karşımıza çıkmıştır. Bu beyitlerin her birinde de / y / al- yapısının olumsuz çekimi söz konusudur:

kim barı muşhaf bitimekdür işi

*eyle ki andağ bitiy **almas** kişi (2631)*

Bunun bütün işi Kur'an yazmaktadır;

o kadar güzel yazar ki kimse öyle yazamaz. (2631)

gülleri nev'ini n'idey ança gül

*ança ni gül kim sanay **alğança** gül (3573)*

Güllerin çeşitlerini nasıl söyleyeyim!

O kadar çok, sayamayacağın kadar gül. (3573)

*ni yörüy **algay** kime dik peykerim*

gehî günehdin boluban lengerim (3944)

Gövdem gemi gibi yüzemez, çünkü
gemimin demiri ve zinciri gûnahtandır. (3944)

Çağatay Türkçesinde nadiren de olsa bol- “olmak” yardımcı fiili asıl fiile /-(I)p/ zarf-fiil ekiyle bağlanarak bir işi yapabilme gücü ve olabilirlik katmaktadır. /-(I)p/ bol- yapısı bu kullanımda metinde pek nadir olarak karşımıza çıkmıştır.

*genc birip **bolmas** ikin tutsa köz*

olça kıılır vaqtıda bir yahşı söz (2709)

İnsanı bir güzel sözle mutlu etmen gerektiğinde,
hazîne versen dönüp bakmaz. (2709)

*gonçe küliup **boldı** açılmağ anğa*

yitti açılmağda saçılmağ anğa (1706)

Goncânın açılması onun için gülüştür [gülebilmektir] ,
ancak bu açılış aynı zamanda saçılmadır. (1706)

külüup boldı yapısını çevirirken *gülebilmektir* şeklinde çevirdiğimizde yine bir işi gerçekleştirmeye gücü yetme anlamı ortaya çıkmaktadır.

5.3.11.5. Zaman Çekimi İşlevi

Zarf-fiil ekleri kimi zaman Türk dilinde zaman çekimi bildirmek amacıyla da kullanılmıştır. İncelemiş olduğumuz Çağatay sahasında yazılan “Hayret’ül-Ebrâr”da da bu şekilde bir kullanım söz konusudur.

Geçmiş Zaman Kullanımı

/-(I)p/ **turur>**/ -(I)p/ **Dur>** /-(I)p/

“-(I)p **turur>**-(I)p **Dur>**-(I)p; Çağatay Türkçesinde, eylemin başkasından duyulduğu, başkasından öğrenildiği ya da sonradan farkına varıldığı bilgisini veren öğrenilen geçmiş zaman çekimi için kullanılan yapılardandır. Çağatay Türkçesinde geçmiş zaman çekiminde kullanılan bu birleşik yapı -(I)p **turur>** -(I)p **Dur>** -(I)p şeklinde ekleşmiştir. Bu üç şeklin bir arada kullanılması ekleşme sürecinin tamamlanmadığını gösterir.” (Durgut, 157-158).

Metinde ‘/-(I)p/ turur> /-(I)p/ dur’ yapısına az rastlanılmakla birlikte /-(I)p/ zarf-fiil ekinin tek başına kullanıldığı da görülmüştür. ‘-(I)p turur>-(I)p dur’ yapılarına sıklıkla rastlanılmamasının sebebi olarak dur- bildirme ekinin yavaş yavaş kullanımdan düşmesini gösterebiliriz.

*sāyiri çün pūyeğa gamın açıp
gerdidin eṭrafiğa cānlar saçıp (44)*

Seyredenler koşmak için ayaklandı ve
ayaklarının tozları etrafa cānlar saçtı. (44)

*bāğ-ı hıred naḥlını ḥāşāk itip
baḥr-ı bela mevcini külek itip (71)*

Akıl bağının meyvesini çer çöp edip
belâ denizinden dalgalar ortaya çıkardı. (71)

*çünkü şubānlık itip öz pīşesin
cedy vaṭan eylep esed bīşesin (307)*

O, çobanlığı öz mesleği yapınca keçiler,
arслан yaşayan ormanı mekân ettiler. (307)

*zehr-i cefa köp izilip cāmığa
şīr ü şekker ḥande bile def’ itip (309)*

Defalarca ağlatacak zorluklar çıktı,
ama o bütün bunları güler yüzle savdı.(309)

*nāzım olup söz dürr-i sīr-ābığa
çarḥ nīzāmī yazıp elkābığa (445)*

Değer biçilemeyen söz incilerini dizdiği için
kader mahlasını Nizâmî yazdı.(445)

*da’vet itip asru firāvān bu kün
kıldı yaman yaḥşını mihmān bu kün (1677)*

O, bugün herkesi kendi evine davet etti
ve iyi kötü herkesi misafir etti. (1677)

*çün naārı gülge tüşüp zār olup
şevk otıdın cānı ḥaber-dār olup (2105)*

Bakışı güle düşünce inlemeye başladı
ve aşk ateşinden cānına haber ulaştı. (2105)

cānığa bir ot salıban sūz ü derd

kim küyüp andın felek-i lājiverd (2761)

Bir ateş cânına yakıcı bir dert saldı

ki onun ateşinden mavi gök de yandı. (2761)

Metinden alınan yukarıdaki beyitlerin hiçbirinde “ /-(I)p/ turur> /-(I)p/ dur formunda bir geçmiş zaman kullanıma rastlanılmamıştır. /-(I)p/ zarf-fiil eki bildirme ekiyle kullanıldığında geçmiş zaman işlevini karşılayacaktır ancak incelemiş olduğumuz metinde /-(I)p/ zarf-fiil ekinin tek başına kullanıldığı durumlarda geçmiş zaman çekimi bildirdiği görmekteyiz. Metinde “/-(I)p/ turur> /-(I)p/ dur” yapısı ise geçmiş zamanın hikâye çekimini bildirmiştir. Geçmiş zamanın hikâyesi başlığında bu kullanıma örnekler verilecektir.

-a/-e – y (dur)

Aşağıdaki örnek beyitlerin her birinde /-y/ zarf-fiil eki -mA olumsuzluk eki ile birlikte kullanılmış ve metnin anlam bağlamına göre görülen geçmiş zamanın olumsuz biçimi ile öğrenilen geçmiş zamanın olumsuz biçimi meydana gelmiştir.

ey yavumay nāmeğa hāmeng sining

hāme yok u hāk sarı nāmeng sining (336)

Kalemin yazmaya hiç yanaşmadı,

kalemin olmasa da yazdıkların Tanrı’ya yöneldi (336)

nergis arılmay marazıdın arığ

közleri ‘ayn-ı yarakāndın sarığ (815)

Nergis, hastalıktan sağalmadı, gözleri sarılığa

yakalananlarım gözleri gibi sarıdır. (815)

zulm ile gadr ança bu gaddārda

kim anı körmey kişi küffarda (3080)

Bu gaddarda öyle zulüm ve zorbalık

vardır ki kimse kâfirlerde de görmemiştir. (3080)

kalmay ağız dürcide dürr-i semîn

tişleri sîn lîk keşiş birle sîn (3275)

Ağız köşesinde iri inci tâneleri gibi

ve sin harfine benzeyen dişleri kalmamış (3275)

Geçmiş Zamanın Hikâyesi

/-(I)p/ zarf-fiil eki ve “-ir-” yardımcı eyleminin birlikte kullanılmasıyla geçmiş zamanın hikâye çekimi oluşmaktadır.

on toközünçi makâlet

ve gerçi hadîka' ĩ ĩrdi ammā kurup ĩrdi velĭkin řāh cūy-bār-ı 'adli anı reřk-i ĥuld-ı berĭn kıldı ve egerçi ma'mūre ĩrdi ammā buzulup ĩrdi velĭkin řehen-řāh iřsānı mi 'mārıdın ġayret-i nigār-ĥāne-i řĭn boldı

On Dokuzuncu Makale

Tarifiyle ilgili olarak; geçmişte mamur idi, ancak sonra viran olmuştu ve Şah'ın akan suyunun adaleti onu cennetin bile kıskanacağı bir yer yaptı ve mamur idi, ancak bozulmuştu şahın kuruculuk bağışından dolayı Çin resimhanesinin de kıskandığı bir yer oldu. (sayfa 282).

Çağatay Türkçesinde hikâye birleşik çekimi, zaman ya da kip eki almış asıl fiilden sonra -ir~ -i yardımcı fiiline görülen geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılır. Yukarıdaki örnek metinde de asıl fiile /-(I)p/ zarf-fiil eki getirildikten sonra -ir yardımcı fiilinin üzerine -DI görülen geçmiş zaman eki getirilerek /-(I)p/ -irdi yapısıyla geçmiş zamanın hikâyesi yapılmıştır. Bu yapı Türkiye Türkçesindeki “-muştu” öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesine karşılık gelecek şekilde metinde kullanılmıştır.

1945 numaralı beyitte *alıp idi* ve *kalıp idi* yapısında -ir yardımcı fiilindeki -r ünsüzünün düştüğünü görmekteyiz. Bu şekildeki bir kullanım Çağatay Türkçesinde -ir yardımcı fiilinin ünsüzünün yavaş yavaş kullanımdan düşüp -i biçiminde de kullanıldığını kanıtlar niteliktedir.

yāri ki renc öziġe alıp ĩdi (1945)

genç temennāsıġa kalıp ĩdi

Arkadaşı üzerine bir iş almıştı ve

hazîne arzusuyla kalmıştı (1945)

bir kün anıġ ġaşdıġa bir şayd-ger

hādise dāmın yayıp irdi meger (2374)

Bir gün bir avcı onu yakalamak için
tuzağını kurmuştu. (2374)

şehni peşīmān kılıp irdi uyat

līk imām eylemedi iltifāt (2498)

Şâh yaptığından utanıp pişman oldu [olmuştu],
ancak İmam bunu dikkate almadı. (2498)

ol ki felekke sürüp irdi kümeýt

meş ‘ale-i encümen-i ehl-i beyt (3313)

O, göklere at sürmüştü ve ehl-i beyt
Topluluğunun ışığıydı. (3313)

Şimdiki Zaman Çekimi

/-A/ dur-

Eski Türkçede şimdiki zamanı karşılamak için geniş zaman ekleri kullanılırdı. Ancak Hârezm Türkçesinden itibaren şimdiki zaman için yeni bir ek kullanımı görülmeye başlanmış ve bu ek Çağatay Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Genel itibariyle bu ek, /-A/ dur ~ /-Y/ dur; /-A/ ~ /-Y/ ekidir.

Yani Çağatay Türkçesinde ‘-A turur- > -A dur-‘ birleşik çekimi şimdiki zamanı karşılayacak şekilde kullanılmıştır.

Metinde tur- yardımcı fiili ekleşip /-A/ zarf-fiiliyle kaynaşarak şimdiki zaman çekimine karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.

2772 numaralı beyitte -a dur yapısı Eckmann’ın da belirttiği gibi gelecekteki hareketle ilgilidir (Eckmann, 140). *Beyti Ey sâkî, kusurunu bağışlayıp elimden tut, cânım ağzıma geldi çıkacaktır (çıkıyor)* şeklinde çevirdiğimizde a-dur yapısındaki görev ve anlam daha görünür olmaktadır.

sākî ilig tut günehim ‘afv itip

kim çıkadur cânım ağzığa yitip (2772)

Ey sâkî, kusurunu bağışlayıp elimden tut,
cânım ağzıma geldi çıkmak üzeredir. (2772)

Aşağıdaki beyitte -a dur yapısı şu anda devam eden bir hareketi bildirmek maksadıyla şimdiki zaman kipini oluşturmuştur.

kim bu nefes kim baradur min zelil
nevet-i şahî manga kūs-ı rahîl (2892)
Şu anda ben zelil bir hâlde gidiyorum,
şâhlık davulu bana göç havası vurmakta. (2892)

/-(I)p/

Bu zarf-fiil eki beyitlerde tek başına kullanıldığında kimi zaman şimdiki zaman çekimini karşılayacak bir işlevde karşımıza çıkmıştır.

evvel ü âhîr ili zâr ü esîr
her bir öz ahvâliğa tartıp nefîr (193)
Önce gidenler de sonra gidenler de çâresiz,
her biri kendi hâinden nefret etmekte. (193)
ol birisi dağı bolup nûr-pâş
nûrî ara Pertev-i tahkîk fâş (503)
Öbürü de ılık saçmaktadır ve ışığında
da hakikat kıvılcımları yayılmaktadır (503)
her nefesi şubh kibi sarğarıp
tanğ yili dik her dem özidin barıp (775)
Her nefesiyle tan yeli gibi sararmakta
seher yeli gibi her an kendinden geçmekteydi. (775)
tağ kibi tiğ çikip bî- dirîğ
yitkürüp ay hûdiğa her lahza tiğ (3075)
O, güyâ dağ gibi kılıç çekmekte ve
kılıcı ayın demir kalpağına değmekte. (3075)

5.3.11.9. Geniş Zaman İşlevinde Kullanımı

/-(I)p/ turur> /-(I)p/ Dur> /-(I)p/

Çok sık ve farklı işlevlerde kullanılan /-(I)p/ zarf-fiil eki eserde geniş zaman çekimini karşılayacak bir kullanımda da karşımıza çıkmıştır.

kimni ki bu şu 'le bile küydürüp

kökge hem ol yil külini savurup (86)

Kimi bu şûle ile yaksa da bu yakıcı yel
de külünü göğe savurur.(86)

cânı çü ol nakş mekânı bolup

nakşdın özge barı fânî bolup (1013)

Onun cânı o nakışların mekânı olduğundan
nakıştan başka her şey yok olur. (1013)

seyr itip akşamğaça bî-tûşe' î

çün bolup akşam tutuban gûşe' î (2423)

Akşama kadar yiyeceksiz dolaşır,
akşam olunca da bir köşe bulur. (2423)

Aşağıdaki örnek beyitte Çağatay Türkçesinde yavaş yavaş kullanımdan düşen /-(I)p dur- yapısına rastlanılmıştır.

tanğla yok indin bolur iş defterin

bir bir okuptur ozağı kün barın (3666)

Yarın değil, o, olup biten defterini
şimdi bir bir okur ve bütün günleri bilir. (3666)

Yine bu örnekte de /-(I)p dur-/ yapısı görülmektedir.

Tüş dik irür dehrde nā-kām ü kām

köz yumup açkunça ötüpdür temām (3672)

Dünyâda tâlihlilik ve tâlihsizlik düş gibidir;
göz yumup açıncaya kadar geçer. (3672)

/-(I)p/ kıl-

Aşağıdaki beyitte /-(I)p/ zarf-fiili ile birlikte kullanılan *kıl-* fiili geniş zaman çekimini karşılayacak biçimde kullanılmıştır.

eyledi çün vechni hāk-i siyāh

va'de yitip kıldı gulüv karz-hāh (1882)

Ödeme vaktinde alacaklı taşkınlık eder
Ve borçlunun yüzü kara toprağa döner (1882)

5.3.11.10. Geniş Zamanın Hikâyesi İşlevinde Kullanımı

/-(I)p/

Geniş zaman çekimi olarak kullanılan /-(I)p/ zarf-fiil eki metin boyunca geniş zamanın hikâyesi biçiminde de karşımıza çıkmaktadır.

idîng vü bes yana mevcûd yok

cilve kılıp özünge öz hüsnüng ok (108)

Sen vardın ve başka bir varlık yoktu,

kendi güzelliğin kendine cilve yapardı. (108)

gerçi ki ol çeşme nazardın kaçıp

hızr kök üzre kıtarâtın saçıp (382)

Gerçi o çeşme göze görünmese de Hızır,

gökte o çeşmeden damlalar saçardı.(382)

sâyir olup rākib-i ferruh-cemāl

tâyir olup merkeb-i ferhunde-fāl (395)

Güzel yüzlü binici bu şekilde yol alırken

yüce tâlihli atı da kuş gibi uçar idi. (395)

şer‘i tili nāme beyāzın okup

tîğî suyu küfr sevādını yup (433)

Şeriat diliyle yazılan defteri okur,

kılıcının suyu da küfür karanlığını giderirdi. (433)

her biri ança urunup bî-melāl

kim yıkılıp kopkalı tapmay mecal (1488)

Her biri kendini öyle sağa sola vururdu ki

düşünce kalkamaz duruma gelirlerdi. (1488)

6. SONUÇ

- *Hayretü'l- Ebrâr*'da toplam yirmi bir (19) fiilimsi eki tespit ettik. Bunlardan üç (3) tanesi isim-fiil eki, sekiz (5) tanesi sıfat-fiil eki geriye kalan on üç (13) tanesi ise zarf-fiil ekidir. Tespit edilen fiilimsi ekleri şu şekildedir: İsim-fiil ekleri; /-mA/, / -(I)ş/, /-mAk/. Sıfat-fiil ekleri; /-mİş/, /-GAn/, /-GU/, /-mAs/, /-(A)r, -(U)r/. Zarf-fiil ekleri; /-(I)p/, /-(U)rdA/, /-(I)bAn/, /-A ~ -Y/, /-mAy/, /-mAyIn/, /-(U)rgA/, /-GAII/, /-Gaç/, /-GAndA/, /-GuçA ~ -GUuçA/.
- Tespit ettiğimiz eklerin toplam otuz sekiz (35) işlevi karşıladığını tespit ettik.

a) İsim-fiil eklerinin işlevleri şu şekildedir:

- Hareket İsmi Yapma İşlevi : /-mAk/, /-(I)ş/
- Kalıcı İsim Yapma İşlevi: /-mAk/, /-mA/, /-(I)ş/
- Sıfat ve Adlaşmış Sıfat Yapma İşlevi: /-mAk/, /-mA/
- Yüklem Görevinde Olma İşlevi: /-mAk/

b) Sıfat-fiil eklerinin işlevleri şu şekildedir:

- Geniş Zaman Bildirme İşlevi: /-GAn/, /-mAs/, /-GU/, /-GUÇI/
- Geçmiş Zaman Bildirme İşlevi: /-mİş/
- Gelecek Zaman Bildirme İşlevi: /-GU/, /-GUÇI/
- Vasıf İsmi İfadesi Taşıma İşlevi: /-GAn/, /-mİş/, /-(A)r, (-U)r/, /-mAs/, /-GU/, /-GUÇI/
- Fail İsmi İfadesi Taşıma İşlevi: /-mİş/, /-(A)r, (-U)r/, /-GU/, /-GUÇI/
- Sıfat Yapma İşlevi: /-GAn/, /-mİş/, /-(A)r, (-U)r/, /-mAs/, /-GU/, /-GUÇI/

c) Zarf-fiil eklerinin işlevleri şu şekildedir:

- Bağlama İşlevi: /-(I)p/
- Ölçü-Derece İşlevi: /-GUuçA/

- Karşılaştırma İşlevi: /-GUçA/
- Şart Olma İşlevi: /-(I)bAn/, /-GUnçA/, /-(I)p/, /-mAy/
- Hâl Zarf-Fiili Olma İşlevi: /-(I)p/, /-(I)bAn/, /-A, -Y/
- Hedef İşlevi: /-UrgA/, /-GAlI/, /-(I)p
- Karşıtlık İşlevi: /-mAy/, /-mAyIn/
- Sebep İşlevi: /-(I)bAn/, /-(I)p/, /-GAç/
- Sıralama İşlevi: /-(I)p/, /-(I)bAn/
- Zaman Zarf-Fiili Olma İşlevi; bu başlık altında oluşan sekiz alt başlık vardır:
 - Başlangıç / İzleme İşlevi: /-GUnçA/
 - Başlangıç İşlevi: /-GalI/
 - Bitim-Sınırlama İşlevi: /-GınçA/
 - Vakitleme İşlevi: /-GUnçA/, /-(I)p/
 - Eş- Zamandaşlık İşlevi: /-(I)bAn/, /-GAç/, /-(I)p/, /-GAndA/, /-GUnçA/, /-UrdA/,
 - Zaman-Öncelik İşlevi: /-GInçA/, /-mAy/
 - Zaman-Sonralık İşlevi: /-GAndA/, /-(I)bAn/, /-GI(n)çA/
 - Zaman- Sebep-Sonuç İşlevi: /-GI(n)çA/
 - Birleşik-Fiil Oluşturma İşlevi: kendi içerisinde beş gruba ayrılmaktadır.
 - Başlangıç İşlevi: /-A/ başla-
 - Sürerlik – Devamlılık İşlevi: /-(I)p/ dur-, /-(I)p/ kit-
 - Yeterlik İşlevi: /-A/ al-, /-y(U) / al-, /-(I)p/ bol-
 - Zaman Çekimi İşlevi:
 - Geçmiş Zaman Çekimi: /-(I)p turur/ ~ -(I)p tur- ~ -(I)p/, /-a-e-y/ tur-,
 - Geçmiş Zamanın Hikâyesi: /-(I)p/ ir-
 - Şimdiki Zaman Çekimi: /-A/ dur-, /-(I)p/,
 - Geniş Zaman Çekimi: /-(I)p/ turur ~ /-(I)p/ tur- ~ /-(I)p/, /-(I)p/ kıl-,
 - Geniş Zaman Çekiminin Hikâyesi: /-(I)p/
- Aynı fiilimsi ekinin özellikle de zarf-fiil eklerinin birden fazla işlevde kullanıldığı görülmüştür. Buna karşılık farklı pek çok ekin de aynı anlamlarda ve işlevlerde kullanıldığı tespit edilmiştir.
- /-mAk/ isim-fiil eki /-Ilk/ isimden isim yapım eki ile bir araya gelip isim görevinde kullanılmıştır.

- Eserde /-mAk/ isim-fiil eki /-Ilk/ isimden isim yapım ekiyle kaynaşıp üzerine ér-yardımcı fiili gelip yeni bir yapı meydana getirmiştir. Bu yapıdaki kullanımda kelimenin isimleşip yüklem bildirdiği tespit edilmiştir.
- /-mAk/ + için yapısı metinde amaç sonuç ilişkisini karşılayacak şekilde birden fazla örnekte karşımıza çıkmıştır.
- /-mAk/ + /-Ilk/ + için yapısına rastlanılmıştır. Bu yapıda da yine amaç sonuç cümlesi oluşturmuştur.
- Metinde /-mAk/ isim-fiil eki ile birlikte bol- fiili ve -ir yardımcı fiilinin kullanıldığı görülmektedir. Bu şekildeki bir kullanımda /-mAk/ bol- yapısının a bil- yeterlik fiili gibi kullanıldığı tespit edilmiştir.
- /-mAk/ -ir yapısının birlikte kullanımında ise -mAk ekini almış fiil soylu sözcüğün isimleşip -ir yardımcı eylemi ile yüklem olduğu tespit edilmiştir.
- /-mA/ isim-fiil eki Çağatay Türkçesinde hem hareket ismi hem de kalıcı isim yapma görevinde kullanılırken incelediğimiz metinde yalnızca kalıcı isim yapma görevinde kullanılmıştır.
- Çağatay Türkçesinde pek tercih edilmeyen /-(I)ş/ isim-fiil eki metinde yok denecek kadar az kullanılmıştır. Buna rağmen bir örnekte kalıcı isim yapma görevinde diğer bir örnekte ise hareket bildiren isim görevinde kullanılmıştır. İki örnekte de farklı işlevlerde kullanılması /-(I)ş/ isim-fiil ekinin kullanım açısından zenginliğini göstermektedir.
- / -mİş/ , /-r, -Ar, -Ur/ ve /-GU/ sıfat-fiil ekleri zaman çekimleri olarak kullanıldığında sıfat-fiil olma özelliklerini kaybedip zaman ekleri olarak kullanılmıştır.
- /-r /, /-Ar/, /-Ur/ sıfat-fiili hareket ismi işlevinde kullanıldığında genel itibariyle Türkiye Türkçesindeki /-AcAk/ sıfat-fiil ekine karşılık gelmiştir. Ancak bazı beyitlerde ise /-mA/ isim-fiil ekine ve /-mİş/ sıfat-fiil ekine de karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.
- İncelediğimiz metinde /-GU/ sıfat-fiil ekine isimden isim yapım eki olan /-ÇI/ eki eklenerek oluşturulan /-GUÇI/ sıfat-fiil ekine rastlanılmıştır.
- /-GUÇI/ sıfat-fiil eki metinde farklı görevlerde karşımıza çıkmıştır. Ekin görevleri şu şekilde tespit edilmiştir: geniş zaman çekimi bildirme, kalıcı isim olarak kullanılma ve sıfat olarak kullanılma.

- /-mAs/ sıfat-fiil eki -ir yardımcı eylemi ile birlikte kullanıldığında geniş zamanın olumsuz çekiminin hikâyesini oluşturmuştur.
- Metinde /-A/ al-mas, /Y/ al-mas şeklinde yeterlik fiili ile birlikte kullanımına da rastlanılmış ve yeterlik fiilinin olumsuz çekimini yapmıştır.
- /-GAn/ sıfat-fiil eki kimi beyitlerde /-mA/, /-mAk/ isim-fiil eklerine karşılık gelecek şekilde kullanılmış kimi beyitlerde ise Türkiye Türkçesindeki /-DIK/ sıfat-fiiline denk gelmiştir.
- /-GAn/ sıfat-fiil eki metinde “gibi ve sonra” edatlarıyla birlikte kullanıp zarflaştırmıştır.
- -a/-e zarf-fiil eki vokalle biten fiil kök ve gövdelerinde -y formuna dönüştüğünde bazen şiirde vezin gereği arkaik biçimi olan -yu/yü şeklinde kullanılır. Metinde bu şekilde arkaik kullanıma da rastlanılmıştır.
- Eserimizde /-GInçA/, /-GUçA/ zarf-fiil eklerinin birbirinin yerine kullanıldığını, genellikle aynı anlamlarda ve işlevlerde kullanıldığını görmekteyiz. Eserde /-GInçA/ zarf-fiil ekinin çok az kullanılmış olması da bu durumu destekler biçimdedir. Buna karşılık Eckmann /-GInçA/ zarf-eyleminin, /-GUçA/, biçiminde değişmesiyle /-GUçA/ ile karıştırıldığını ifade eder. Eckmann’ın görüşünü ise /-GUçA/ zarf-fiil ekinin karşılaştırma-kıyaslama işlevindeki kullanımı destekler niteliktedir. Ancak karşılaştırma-kıyaslama işlevi dışında kalan işlevlerde ikilik söz konusudur. Hem /-GInçA/ hem de /-GUçA/ eki farklı beyitlerde aynı işlevlerle karşımıza çıkmıştır. Bu nedenle incelememizde her iki ekte birlikte ele alınıp o şekilde değerlendirilmiştir.
- Günümüz Türkiye Türkçesinde kullandığımız /-AII/ zarf-fiil eki arkaik bir ektir. Eski Türkçedeki /-GAII/ zarf-fiil ekinin ön sesindeki /g-/ ünsüzünün zaman içerisinde çeşitli etkileşimler sonucunda düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Çağatay Türkçesinde de /-GAII/ şeklinde ünsüzü düşmeden kullanılan bu ek eserde de bu biçimiyle kullanılmıştır.
- Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de çok sık kullanılan /-(I)p/ zarf-fiil ekini Nevâyî de çağdaşları gibi metin boyunca oldukça fazla tercih etmiştir. Metinde en sık kullanılan zarf-fiil eki olmuştur.
- /-(I)p/ zarf-fiil eki, hâl zarf-fiil grubunda durum bildirmek amacıyla kullanılmıştır. Tekrarlı bir biçimde kullanıldığında ise metinde yakın anlamlı ve zıt anlamlı kelimelere gelerek ikilemeler oluşturmuş; durum, hareket, abartılı söyleyiş gibi işlevlerde bulunmuştur.

- /-GU(n)çA/ zarf-fiil eki zamanda öncelik işlevini bildirirken hem zarf-fiil eki hem de asıl fiil olumsuzluk eki -mA almalıdır. Metinde bu kullanıma rastlanılmıştır ancak bir beyitte hem zarf-fiil eki hem de asıl fiil olumsuzluk eki almadan -mAdAn önce anlamına gelerek zamanda öncelik bildirmiştir.
- Hedef işlevi içerisinde yer alan /-Gall/, /-Ip/ zarf-fiilleri amaç bildirmiştir.
- Zarf-fiillerle kurulan birleşik fiillerde tezlik anlamı da karşımıza çıkmaktadır. Ancak metin boyunca tezlik anlamını sağlayacak bir kullanımla karşılaşılması.
- Geçmiş zaman çekimi oluşturan “-(Ip turur>-(Ip dur>” yapısı incelediğimiz metinde karşımıza çıkmamıştır. Metinde /-(Ip/ zarf-fiil eki tek başına geçmiş zaman anlamını karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Bu şekilde bir kullanım da Çağatay Türkçesi Döneminde “-(Ip turur>-(Ip dur>” yapısının yavaş yavaş kullanımdan düştüğünü göstermektedir diyebiliriz.
- İncelediğimiz metinde geniş zaman anlamını, geniş zaman çekim eki yanı sıra “-(Ip turur>-(Ip dur>” zarf-fiil yapısı da karşılamaktadır. Geçmiş zaman çekiminde dur- bildirme eki kullanılmazken geniş zaman çekiminde “-(Ip turur>-(Ip dur>” yapısı kullanılmıştır.
- -A ~ -y (dur) yapısı Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman çekimini karşılamak amacıyla kullanılabilir. İncelediğimiz metinde ise hem şimdiki zamanı hem de geçmiş zamanı karşılamak için kullanılmıştır.
- Geçmiş zamanın hikâyesinin metinde /-(Ip/ zarf-fiil ekine “-ir ~ -i” yardımcı fiilinin eklenmesiyle yapıldığını tespit ettik.
- “-ir” yardımcı fiili metin boyunca hem “-ir” hem de “-i” şeklinde karşımıza çıkmıştır.
- Metinde /-(Ip/ kıl- yapısı da geniş zaman çekimini karşılamak üzere kullanılmıştır.
- Geniş zamanın hikâyesi yine /-(Ip/ zarf-fiil ekinin kullanımı ile olmuştur. Ancak günümüz Türkçesine çevrilirken bu şekilde bir kullanım tercih edilmiş olabilir. Yine de Çağatay Türkçesinde /-(Ip/ zarf-fiil ekinin yalnız başına veya bildirme ekiyle birlikte kullanımında geniş zamana karşılık gelebileceğini bilmekteyiz.
- Şimdiki zaman çekimini karşılamak üzere yer yer yalnız başına kullanılan /-(Ip/ zarf-fiil eki de eserde tercih edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ata, A. *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2016.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2015.
- Bayraktar, Nesrin. *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: TDK Yayınları, 2018.
- Bulut, S. "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları." *Asya Studies* 1 (2017): 23-41. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asya/issue/31512/334014>
- Canpolat, M. "Çağatay Dili ve Edebiyatı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 769-776.
- Coşkun, V. "Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Zaman Kavramı Taşıyan –a/e, –ı/-i, –o/-ö, –u/-ü, –y Zarf-fiil Ekleri." *Türk Dünyası Dili ve Edebiyatı Dergisi* 11 (2001): 76-93.
- Coşkun, V. *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları, 2017.
- Deny, J. *Türk Dil Bilgisi*. Çev. A. U. Elöve. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1941.
- Durgut, H. *XIV.-XV. Yüzyıllar Türk Dili*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayını, 2019.
- Eckmann, J. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Haz. O. F. Sertkaya. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Eckmann, J. *Çağatayca El Kitabı*. Çev. G. Karaağaç. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
- Ediskun, H. *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Erdem Uçar, F.M. (2016). Çağatay Türkçesinde Tasvir Fiilleri. *Türkbilig* (32), 21-56.
- Eraslan, K. "Çağatay Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (8: 168-176) Ankara: İslam Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Eraslan, K. *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1980.
- Ergin, M. *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dil ve Edebiyatı Bölümleri için Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak, 1988.
- Gencan, T. N. *Dilbilgisi*. İstanbul: Kanaat Yayınları, 1974.

- Gülsevin, G. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Karaağaç, G. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Korkmaz, Z. *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: TDK Yay., 2018.
- Korkmaz, Z. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 2017
- Korkmaz, Z. *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay., 2020.
- Köprülü, M.F. Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, İslâm Ansiklopedisi, 1945, c. III, s. 270-323.
- Kut, Günay (1989). “Ali Şîr Nevâî”, İslam Ansiklopedisi, II. Cilt, Türk Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 449-453.
- Levend, A. S. “Tarih Boyunca Türk Dili.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 13 (1965): 129-147. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/38302/443256>
- Negiş, Z. “Tarihî ve Çağdaş Türk Dillerinde -GAn (-An) Ekinin İşlevleri.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 56 (2017): 23-40.
- Oral Seyhan, Tanju. *Ali Şîr Nevâyî Hayretü'l- Ebrâr* (Alfabetik Sözlük-Dizin). İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
- Öner, M. -*Matı -meti Gerundiyumu Hakkında*”. Ankara: TDK Yayınları, 1999.
- Sabir, Muhammed. *Ali Şîr Nevâyî Hayretü'l- Ebrâr* (Karşılaştırmalı Metin). Yayına Haz. Prof. Dr. Tanju Seyhan. İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
- Serebrennikov, B.A. ve N.Z. Gadjieva. *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. ÇEV. T. Hacıyev ve M. Öner. Ankara: TDK Yayınları, 2022.
- Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez. *Türk Dilleri Giriş*. Ankara: BilgeSu Yay., 2015.
- Tiken, K. *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-fiiller*. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- Timurtaş, F. K. *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.
- Togan, Zeki Velidi (1978). “Ali Şîr”, İslam Ansiklopedisi, C I, 5. baskı, MEB Yay., İstanbul, 349-357.
- Tosun, İ. *Tuva Türkçesinin Şekil Bilgisi*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne, 2011.
- Türk, Vahit ve Şaban Doğan. *Ali Şîr Nevâyî Hayretü'l- Ebrâr*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2015.

Türk, Vahit. “Türkiye’de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları.” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 52 (2021): 403-42. doi:10.24155/tdk.2021.190.

Türk, Vahit. *Ali Şîr Nevayî – Türklüğün Kutup Yıldızı*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2024.

Türk, Vahit. *Türklük Bilimi Yazıları*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2023

